

Journal of History of Science and Science of Science

***Volume 6
2023***

ISSN Print: 2788 - 9831

ISSN Online: 2788 – 984X

ISSN-L: 2788-9831

Elm Tarixi və Elmşünaslıq

***No 6
2023***

***ISSN Print: 2788 - 9831
ISSN Online: 2788 – 984X
ISSN-L: 2788-9831***

История науки и наукведение

***№ 6
2023***

***ISSN Print: 2788 - 9831
ISSN Online: 2788 – 984X
ISSN-L: 2788-9831***

Indexing / İndeksləşmə / Индексация

Jurnal 21.09.2021-ci il tarixindən Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyində (№ 4314) qeydiyyatdan keçmişdir.

*www.jhsss.net
www.historyofscience.az
jhsss.hs.anas@gmail.com*

Editorial Staff

EDITOR-IN-CHIEF

Prof. Dr. Maryam Seyidbeyli

Head of the department of historiography of Eastern countries of Institute of Oriental Studies of ANAS
mseyidbeyli@mail.ru

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF

Dr. Bayram Quliyev

Lecturer of the Department of the History and Archeology of Khazar University.
bayramqulusoy@yahoo.com

EDITORS

Roya Mirzabayova

Researcher of the department of historiography of Eastern countries of Institute of Oriental Studies of ANAS

royamirzabayova@gmail.com

Novruz Nuriyev

Researcher of the department of historiography of Eastern countries of Institute of Oriental Studies of ANAS

novruz.nur@mail.ru

MEMBERS

Prof. Dr. Isa Habibbayli

Full member of ANAS

President of ANAS

isa.habibbeyli@science.az

Prof. Dr. Nargiz Akhundova

Full member of ANAS

nargiz070859@gmail.com

Prof. Dr. Naila Valikhanli

Full member of ANAS

Director of the National Museum of History of Azerbaijan

aztarmuzey@azhistorymuseum.az

Prof. Dr. Valida Alizade

Full member of ANAS

vm.alizade@yahoo.com

Prof. Dr. Govhar Bakhshaliyeva

Director of the ANAS Institute of Oriental Studies named after acad. Z.M. Bunyadov

Prof. Dr. Ilham Mammadzade

Director of the ANAS Institute of Philosophy and Sociology

ilham_mamedzade@mail.ru

Prof. Dr. Zabil Bayramli

Baku State University

zabil_bayramli@mail.ru

Dr. Fail Kazimov

Senior researcher of the Institute of Management Systems of the Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan

fail_kazimov@yahoo.com

Assoc. Prof. Dr. Zaur Aliyev

leading researcher of Institute of Philosophy and Sociology of ANAS,

zaur.aliyev@gmail.com

Prof. Dr. Yuri Baturin

Corresponding member of RAS

Chief Research Fellow of the S.I.Vavilov Institute for History of Science and Technology, RAS

postmaster@ihst.ru

Prof. Dr. Zhang Baichun

Director of the CAS Institute for the History of Natural Sciences

hcxie@itpcas.ac.cn

Dr. Roman Fando

Director of the S.I.Vavilov Institute for History of Science and Technology, RAS

fando@mail.ru

Dr. Nadejda Asheulova

Director of the St Petersburg Branch of the Institute for History of Science and Technology, RAS

asheulova_n@bk.ru

Prof. Dr. Boris Malitsky

Director of the Dobrov Institute for Scientific and Technological Potential and Science History Studies of NAS of Ukraine malitsky@nas.gov.ua

Redaksiya Heyəti

BAŞ REDAKTOR

Məryəm Seyidbəyli

tarix elmləri doktoru, professor

AMEA Şərqsənəslıq İnstitutu Şərq ölkələrinin

tarixşünaslığı şöbəsinin müdiri

mseyidbeyli@mail.ru

BAŞ REDAKTORUN MÜAVİNİ

Bayram Quliyev

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Xəzər Universiteti, Tarix və Arxeologiya

departamentinin müəllimi.

bayramqulusoy@yahoo.com

REDAKTORLAR

Röya Mirzəbəyova

AMEA Şərqsənəslıq İnstitutu Şərq ölkələrinin

tarixşünaslığı şöbəsinin elmi işçisi

royamirzabayova@gmail.com

Novruz Nuriyev

AMEA Şərqsənəslıq İnstitutu Şərq ölkələrinin

tarixşünaslığı şöbəsinin elmi işçisi

novruz.nur@mail.ru

ÜZVLƏR

İsa Həbibbəyli

Akademik,

AMEA-nın prezidenti

isa.habibbeyli@science.az

Nərgiz Axundova

AMEA-nın akademiki

nargiz070859@gmail.com

Nailə Vəlixanlı

Akademik,

Azərbaycan Tarixi Muzeyinin direktoru

aztarmuzey@azhistorymuseum.az

Validə Əlizadə

Akademik,

vm.alizade@yahoo.com

İlham Məmmədzadə

fəlsəfə elmləri doktoru, professor

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun direktoru

ilham_mamedzade@mail.ru

Gövhər Baxşəliyeva

Akademik

AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsənəslıq

İnstitutunun direktoru

Zabil Bayramlı

tarix elmləri doktoru, professor

Bakı Dövlət Universitetinin professoru

zabil_bayramli@mail.ru

Fəil Kazımov

iqtişad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi

İdarəetmə Sistemləri İnstitutunun baş elmi işçisi

fail_kazimov@yahoo.com

Zaur Əliyev

siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya

İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

zaur.aliyev@gmail.com

Yuriy Baturin

REA-nın müxbir üzvü,

hüquq elmlər doktoru

REA S.İ.Vavilov adına Təbiət Elmləri və Texnika

Tarixi İnstitutunun baş elmi işçisi

baturin@ihst.ru

Zanq Bayçun

tarix elmləri doktoru, professor

ÇEA (Çin Elmlər Akademiyası)

Təbiət Elmləri Tarixi İnstitutunun direktoru

hcxie@itpcas.ac.cn

Roman Fando

biologiya elmləri doktoru

REA S.İ.Vavilov adına Təbiət Elmləri və Texnika

Tarixi İnstitutunun direktoru

fando@mail.ru

Nadejda Aşeulova

sosiologiya elmləri namizədi

REA S.İ.Vavilov adına Təbiət Elmləri və Texnika

Tarixi İnstitutunun Sankt-Peterburq filialının

direktoru

asheulova_n@bk.ru

Boris Malitski

iqtişad elmləri doktoru, professor

UMEA (Ukrayna Milli Elmlər Akademiyası)

G.M.Dobrov adına Elmi-Texniki Potensial və Elm

Tarixi Araşdırmaları İnstitutunun direktoru

malitsky@nas.gov.ua

Редакционный Совет

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Мариям Сеидбейли

*Заведующий отделом Историографии Стран Востока
Института Востоковедения НАНА
mseuidbeyli@mail.ru*

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА

Байрам Гулиев

*доктор философии по истории,
Преподаватель кафедры истории и археологии
Хазарского университета.
bayramqulisoey@yahoo.com*

РЕДАКТОРЫ

Роя Мирзабекова

*Научный сотрудник отдела Историографии Стран
Востока Института Востоковедения НАНА
royatirzabayova@gmail.com*

Новруз Нуриев

*Научный сотрудник отдела Историографии Стран
Востока Института Востоковедения НАНА
novruz.nur@mail.ru*

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИ Я

Иса Хабиббейли

*Академик
президент НАНА
isa.habibbeyli@science.az*

Наргиз Ахундова

*Академик НАНА
nargiz070859@gmail.com*

Наиля Велиханлы

*Академик
Директор Национального Музея истории
Азербайджана
aztarmuzey@azhistorymuseum.az*

Валида Ализаде

*Академик
vt.alizade@yahoo.com*

Ильхам Мамедзаде

*доктор философских наук, профессор
Директор Института философии и социологии НАНА
ilham_tamedzade@mail.ru*

Говхар Бахшалиева

*Академик
Директор Института востоковедения
имени акад. З.М.Буньядова НАНА
Забиль Байрамлы
доктор исторических наук
Бакинский Государственный Университет, профессор
исторического факультета
zabil_bayramli@mail.ru*

Файл Казымов

*доктор философии по экономике
Ведущий научный сотрудник Института
Систем Управления Министерства Науки и
Образования Азербайджанской Республики
fail_kazimov@yahoo.com*

Заур Алиев

*Доктор философии по политическим наукам, доцент
Ведущий научный сотрудник Института Философии
и Социологии НАНА
zaur.aliyev@gmail.com*

Батурин Юрий

*доктор юридических наук, профессор
Член-корреспондент РАН
главный научный сотрудник
Институт истории естествознания и техники
им. С.И.Вавилова РАН (ИИЕТ РАН)
baturin@ihst.ru*

Жанг Байчун

*доктор исторических наук, профессор
Директор Института Истории Естественных наук
Китайской академии наук
hcxie@itpcas.ac.cn*

Фандо Роман

*доктор биологических наук
Директор Института истории естествознания и
техники им. С.И.Вавилова РАН (ИИЕТ РАН)
fando@mail.ru*

Ащеулова Надежда

*Кандидат социологических наук
Директор Санкт-Петербургского филиала
Института истории естествознания и техники им.
С.И.Вавилова РАН (ИИЕТ РАН)
asheulova_n@bk.ru*

Малицкий Борис

*доктор экономических наук, профессор
Директор Центра исследований научно-технического
потенциала и истории науки им. Г.М.Доброва НАН
Украины (ГУ ИИНТПИН им. Г.М.Доброва НАН
Украины)
malitsky@nas.gov.ua*

Contents / İçindəkilər / Содержание

САМОБЫТНАЯ ДРЕВНЕЙШАЯ АБОРИГЕННАЯ ЧЕРКЕССКАЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ КАВКАЗА И ОСОБЕННОСТИ ТРАДИЦИОННОГО ПРИРОДОПОЛЬЗОВАНИЯ / ORIGINAL ANCIENT CIRCASSIAN CIVILIZATION OF THE CAUCASUS AND FEATURES OF TRADITIONAL NATURE MANAGEMENT

Светлана Литвинская / Svetlana Litvinskaya 7-20

FAZLULLAH NAIMI (1339-1401): THE FOUNDER OF HURUFİ MOVEMENT/ FƏZLULLAH NƏİMİ (1339-1401): HÜRUFİLİK TƏRİQƏTİNİN BANİSİ

Maryam Seyidbeyli, Roya Mirzabayova / Məryəm Seyidbəyli, Rəya Mirzəbəyova 21-32

КУЛЬТУРОЛОГИЯ И НОВЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ / CULTUROLOGY AND NEW OPPORTUNITIES HUMAN DEVELOPMENT

Фуад Мамедов / Fuad Mammadov 33-49

"XVIII - XIX YÜZİLLİKLƏRDƏ ŞUŞA ŞƏHƏRİNİN TƏSVİRİ ("QARABAĞNAMƏ" ƏSƏRLƏRİ ƏSASINDA)"/ "DESCRIPTION OF THE CITY OF SHUSHA IN THE 18TH - 19TH CENTURIES (BASED ON THE WORKS OF "KARABAKH-NAME")"

Bayram Quliyev / Bayram Guliyev 50-55

DƏYİŞƏN ƏTRAF MÜHİTDƏ AZƏRBAYCAN FLORASININ ÖYRƏNİLMƏSİ: VƏZİYYƏTİ, MEYLLƏR VƏ ÇAĞIRIŞLAR / STUDYING THE FLORA OF AZERBAIJAN IN A CHANGING ENVIRONMENT: STATUS, TRENDS AND CHALLENGES

Rashad Salimov / Rəşad Səlimov 56-65

ELXANİ, CƏLAİRİ, TEYMURİ, QARAQOYUNLU, AĞQOYUNLU VƏ SƏFƏVİ PADŞAHLARININ MÖHÜR YAZILARI / SEAL INSCRIPTIONS OF ELKHANI, JALAIRI, TEYMURI, QARAKOYUNLU, AK-KOYUNLU AND SAFAVI KINGS

Elkhan Guliyev / Elxan Quliyev 66-73

THE LIFE AND WORK OF THE OUTSTANDING PERSONALITIES OF THE CITY OF SHUSHA FIRIDUN BEY KOCHARLI AND YUSIF VAZIR CHAMANZAMINLI / ŞUŞANIN GÖRKƏMLİ ŞƏXSİYYƏTLƏRİ FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ VƏ YUSİF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNİNİN HƏYAT VƏ YARADICILIĞI

Novruz Nuriyev, Solmaz Namazova / Novruz Nuriyev, Solmaz Namazova 74-81

САМОБЫТНАЯ ДРЕВНЕЙШАЯ
АБОРИГЕННАЯ ЧЕРКЕССКАЯ
ЦИВИЛИЗАЦИЯ КАВКАЗА И
ОСОБЕННОСТИ ТРАДИЦИОННОГО
ПРИРОДОПОЛЬЗОВАНИЯ

Светлана Литвинская
Доктор биологических наук, профессор
Кубанский государственный
университет

ORIGINAL ANCIENT CIRCASSIAN
CIVILIZATION OF THE CAUCASUS AND
FEATURES OF TRADITIONAL NATURE
MANAGEMENT

Prof. Dr. Svetlana Litvinskaya
Kuban State University

Краснодар, Россия / Krasnodar, Russia

e-mail: Litvinsky@yandex.ru

Pages / səhifələr – 7-20

<p>UOT UDC: 008:502(470.631-25)</p> <p>ORKID İD ORCID ID: 0000-0003-3805-1359</p> <p>Daxil oldu Received: 03.04.2023</p> <p>Qəbul olundu Accepted: 15.05.2023</p> <p>Redaktə etdi Edited by Prof. Dr. Maryam Seyidbeyli</p>	<p>Keywords: Caucasus; Circassian culture; landscapes; economy; nature management features.</p> <p>Summary</p> <p>The Caucasus is distinguished by a rich history of society, where the continuous process of development of aboriginal cultures, which created a brilliant material culture, is fixed in loci. Traces of the stay of an ancient man are known here (Gobustan, the settlement of Dzhani, Mukhkai II, Satanai etc.), cultures are traced: Dolmennaya, North Caucasian, Maikop, Kuro-Araks and many others, etc., the states of Bosphorus, Sindica, Iberia, Urartu, etc. Each culture had its own economy based on certain forms of farming. The mountain landscapes of the Caucasus were the foundation on which the economic activity of the peoples took shape. In the XV-XVI centuries the original ancient aboriginal Circassian civilization is being formed. Circassian tribes widely used the resource potential of their territory. They created a diversified economy that was balanced for their time and set an example of a favorable relationship between the people and the "feeding" landscape. The traditional system of nature management with knowledge of the functioning of ecosystems contributed to the sustainable development of the complex heterogeneous Circassian culture.</p> <p>Açar sözlər: Qafqaz; çərkəz mədəniyyəti; mənzərələr; iqtisadiyyat; təbiətin idarə edilməsi xüsusiyyətləri.</p> <p>Xülasə</p> <p>Qafqaz cəmiyyəti zəngin tarixi ilə seçilir, burada parlaq maddi mədəniyyət yaradan aborijen mədəniyyətlərinin davamlı inkişafı prosesi yerləşmişdir. Burada qədim insanın məskunlaşmasının izləri məlumdur (Qobustan, Djanisi qəsəbəsi, II Muxkay, Satanay və s.), mədəniyyətlər izlənir: Dolmennaya, Şimali Qafqaz, Maykop, Kwr-Araz və s.. Bosfor, Sindica, İberiya, Urartu və s dövlətləri mövcud olmuşdur. Hər bir mədəniyyətin müəyyən təsərrüfat formalarına əsaslanan öz iqtisadiyyatı olmuşdur. Qafqazın dağ aşırımları xalqların təsərrüfat fəaliyyətinin formalaşdığı bünövrə idi. XV-XVI əsrlərdə ilkin qədim aborijen Çərkəz sivilizasiyası formalaşır. Çərkəz tayfaları öz ərazilərinin resurs potensialından geniş istifadə edirdilər. Onlar öz dövrlərinə uyğun balanslaşdırılmış şaxələndirilmiş iqtisadiyyat yaratdılar və insanlarla "qidalanma" mənzərəsi arasında əlverişli münasibət nümunəsi göstərdilər. Ekosistemlərin fəaliyyətini bilən ənənəvi təbiət idarəetmə sistemi mürəkkəb heterojen Çərkəz mədəniyyətinin davamlı inkişafına kömək etdi.</p> <p>Ключевые слова: Кавказ; Черкесская культура; ландшафты; хозяйство; особенности природопользования</p> <p>Резюме</p> <p>Кавказ отличается насыщенной историей общества, где фиксируется в локусах непрерывный процесс развития аборигенных культур, создавших блестящую материальную культуру. Здесь известны следы пребывания</p>
---	--

древнего человека (Гобустан, городище Джаниси, Мухкай II, Сатанай и др.), прослеживаются культуры: Дольменная, Северокавказская, Майкопская, Куро-Араксинская и мн. др., возникают государства Боспор, Синдика, Иберия, Урарту и т. д. Каждая культура имела свою экономику, основанную на определенных формах ведения хозяйства. Горные ландшафты Кавказа были фундаментом, на котором складывалась хозяйственная деятельность народов. В XV–XVI вв. на Кавказе формируется самобытная древнейшая аборигенная Черкесская цивилизация. Черкесские племена широко использовали ресурсный потенциал своей территории. Они создали сбалансированную для своего времени многоотраслевую экономику и показали пример благоприятных взаимоотношений народа и «кормящего» ландшафта. Традиционная система природопользования со знанием функционирования экосистем способствовала устойчивому развитию сложной гетерогенной Черкесской культуры.

Понятие «Черкесия» появляется в XV–XVI вв. В это историческое время формируется самобытная древнейшая аборигенная черкесская цивилизация, занимающая единое этнокультурное пространство, объединенная историко-географической общностью, сходством культурных ландшафтов, построенная на экологических принципах особенностей территориальной организации, национальных традициях землепользования, на симбиозе живой, неживой природы и человека, коэволюции ландшафта и входящего в него социума. Сведения о количестве племен и месте их расположения чрезвычайно противоречивы у разных авторов. Черкесию населяли около 15-18 племен – тегаки, махоши, натухайцы, бжедухи, абадзеги, мамхеги, адели, шапсуги, убыхи и др. Страбон ахеев, зихов и гениохов поселяет на гористой местности побережья и земля последних ограничена Питиутом (Пицундой). Племя кемиргоев или темиргоев по свидетельству крымского царевича (1633 г.) находилось на «Псыже реке» (р. Пшиш); документ 1647 г. называет кемиргоевцев ближайшими западными соседями бесленевцев, живших между Кубанью и Лабой [1, с. 138–145]. Зихию Константин Багрянородный помещает между Укрухом (старым черноморским руслом р. Кубань) и рекой Никопсис на расстоянии 300 миль (одна римская миля равна около 1,481 км), т. е. южная граница проходит в Абхазии [2, с. 194]. Генуэзец Георг Интериано в 1551 г. так описывает зихов: «Зихи, называемые так по-итальянски, гречески и латински и известные у турок и татар под именем чияркасы, сами себя называют адигами; они обитают по всему азиатскому морскому берегу от Тана или Дона до Босфора...; они распространяются затем вдоль берега моря к югу от Самшитовой бухты, по направлению к реке Фазу, и граничат здесь с Авогазией, оставляющей часть Колхиды. Весь этот морской берег вместе с береговой линией Папуса имеет около 500 миль длины, распространяясь внутрь страны на восток на расстоянии не более пяти дней пути. Они населяют эту страну, не имея ни одного места, которое было бы защищено стенами... С суши они граничат со скифами и татарами» [цит. по 3, с. 20].

Зихские могильники исследованы в долине р. Нечепсухо (Сопинский), в окрестностях пос. Агой и Небуг, Туапсе, Новороссийск, Геленджик [4, с. 92]. Самое многочисленное племя – шапсуги – жили по Черноморскому побережью Кавказа до

р. Шахе; от нижнего течения р. Кубани на севере до р. Пшады на юге жили натухайцы; около г. Анапы – шегаки, в бассейне рек Сочи, Бзыч, Шахе – убыхи. Зихи (по Флавию Арриану, зилхи) жили в районе р. Ахеунт (район Большого Сочи,

реки Псеуапсе и Шахе), за ними – саниги. По псевдо-Арриану, зихи (зехи) жили юго-восточнее р. Ахеунт и северо-западнее до Старой Ахеи (Туапсе) обитали несколько небольших племен, севернее которых до Гавани Пагры (Геленджик) расположилось племя ахеев, еще севернее до Синдской Гавани (ориентировочно Анапа) помещается племя керкетов (торетов). Таманский полуостров населяли абасги и готы-тетракситы, хетуки (адале); между нижним и средним течениями рек Белой и Лабы – темиргоевцы; абадзехи населяли территорию от р. Афипс до бассейна р. Лабы (рис. 1).

жизнеобеспечения цивилизация Кавказа, оставившая после себя бесценное агрикультурное наследство [5, с. 9], признанное важным достижением всей человеческой цивилизации [6, с. 50–111; 7, с. 72–96]. Черкесия – это феномен культуры, «храм, созданный природой» – как ее называли путешественники. Являясь древнейшими жителями горных регионов, племена в течение веков накапливали опыт освоения своего края. Они имели хорошие взаимовыгодные экономические связи с Боспором. В социально-экономическом и культурном развитии народов Западного Кавказа в XIII-XV вв. большую роль сыграла колонизация побережий Черного и

Рисунок 1. Карта местонахождения черкесских племен

Черкесия – страна адыгов – территориально хорошо очерчена географическими границами: на севере и на северо-востоке долиной р. Кубань, на юге – Черным морем, юго-востоке – Гагрским хребтом, на западе – Азовским морем. Это была процветающая, экономически развитая с устойчивой системой

Азовского морей итальянским купечеством с целью интенсификации торговли.

Разнообразные черкесские племена, объединенные близкими природными условиями, находились на одном уровне социально-экономического развития, образовали довольно устойчивое социально-экономическое образование. Сформировав специфический региональный хозяйственный ландшафт, приведший к единству на обширной

территории, черкесские племена широко использовали ресурсный потенциал своей территории. Они хорошо знали географические особенности горных регионов и внедрили для своего времени прогрессивный метод управления организацией хозяйственных систем. Для гетерогенного аборигенного горского населения эпохи средневековья отмечался прогресс в познании окружающей среды. Горные ландшафты «предлагали» населению большое разнообразие природных условий, богатейший видовой состав биоты, и давали возможность разнообразить способы взаимодействия с природной средой.

Природа отличается своеобразием, климат благодатностью, ландшафты разнообразием, мир живой природы – богатством и процветанием. Ни в одной точке России нет такого, чтобы на столь незначительной территории были представлены практически все природные зоны: плавни, степи и лесостепи, широколиственные и темнохвойные леса, влажные субтропические и сухие субсредиземноморские леса, субальпийские и альпийские луга, снежники и ледники. Богатейшая речная сеть, два теплых моря, удивительное биоразнообразие, аналогов которому нет на всем российском пространстве.

О красоте ландшафтов Западного Кавказа свидетельствуют все путешественники XVIII–XIX вв. «Здесь были самые красивые горы, когда-либо сотворенные природой, покрытые лесом и отлого спускающиеся к равнине, пересекаемые плодородными долинами, на которых разбиты прекрасные сады; в то время как каждая зеленая площадка была оживлена многочисленными стадами крупного и мелкого рогатого скота» [8, с. 65]. Но были и совершенно нетронутые ландшафты девственной природы:

«Множество необыкновенно красивых и глубоких ущелий, покрытых почти на всем своем протяжении дремучими вековыми лесами, где во многих местах еще не ступала нога человека, составляют местность, которая своими холодными прозрачными водами питает р. Лабу и представляет, без сомнения, одну из замечательных жемчужин Кавказа. В верховьях Лабы щедрой рукой рассыпаны наилучшие украшения природы: высокие горы, дремучие леса, чудные альпийские луга, красивые горные речки и ручьи, заоблачные скалы, голубые глетчеры и вечные снега. Есть здесь и чистые, прозрачные темно-зеленые альпийские озера; они, впрочем, очень невелики и теряются среди других красот окружающей их природы» [9, с. 1].

Вот как Э. Спенсер описывает растительность: «Вследствие множества растений каждого вида, которые стелятся от дерева к дереву, там образуя тень, там – запутанную стену, невозможно проникнуть сквозь эти девственные леса, если только не прорубить проход с помощью топорика; для этой цели каждый черкес носит его на поясе. раскидистая листва ольхи и ивы, с малиной, ежевикой и другими цветущими кустами, как поросль, украшают берега рек: тогда как пестрые цветки граната и сотня других красивых плодовых деревьев придают листве лесов множество оттенков. На каждом шагу наше восхищение возбуждается, когда мы видим вьющиеся растения самого невероятного размера, окружающие высочайшие деревья, нагруженные виноградными гроздьями, широкие листья, столь плотно окутывающие деревья, что мы часто не в состоянии угадать их вид...» [8, с. 91].

С не меньшим восхищением о природе пишет А. Фонвиль, посетивший окрестности Вардане в 1863–1964 гг.: ...нашим взорам представился

великолепный пейзаж. Мы огибали громадные утесы, о подножье которых бились волны моря, а на вершинах их росли гигантские деревья и темные купы вечно зеленеющих кустарников. Время от времени, сквозь широкие расщелины в серых скалах, мы видели обширные долины, обставленные высокими горами, крутые скаты которых доверху были покрыты роскошной растительностью» [10, с. 11]. Дагомыс – это одна из самых населённых территорий. «Вообще вся местность между реками Дагомыс и Шахе носит на себе особый характер, как по богатству почвы и растительности, так равно и по обилию живописных видов. Весь этот участок назывался у горцев Вардане. Красивое очертание невысоких гор, выдающихся в море и омываемых его волнами, мягкость склонов с богатой почвой, множество садов виноградных, тутовых и фруктовых; живописно растущие по вершинам гор и хребтов лиственные леса, обилие горных речек с здоровой водой, – все это придает местности особый колорит и делает ее чуть ли не лучшим пунктом всего черноморского берега» [11, с. 55]. А. В. Верещагин, описывая участок Вардане, отмечает высокую культуру земледелия, обилие хороших привитых сортов фруктовых деревьев: яблонь, груш, черешен.

О богатстве животного мира свидетельствуют записи Э. Спенсера в 1839 г., где он отмечал обилие рыбы, дичи (зайцев, медведей, оленей, шакалов, диких кошек, бобров, оленей, выдры, волков, кротов, сурков, сусликов, тушканчиков). Из птиц указывал диких индюков, фазанов, вальдшнепов, куропаток, перепелов, бекасов, лебедей, диких уток, орлов, стервятников, змей. «Леса казались кишашими животными всех видов. В добавление к тем, о которых я упомянул,

здесь есть волки, медведи, лисы, рыси и т. д. и, если я правильно информирован, жители Кавказа иногда достаиваются визита тигра» [8, с. 31]. Говоря о животном мире Хан-Гирей приводит следующие сведения: «Главнейшие из диких птиц, которых мясо употребляют черкесы в пищу, суть: лебеди, гуси, утки, водящиеся в местах, где находятся стоячие воды; фазаны, тетерева, дрохвы, или дудаки, журавли, перепелки и многие другие. Вообще дичь изобильна во всех черкесских землях» [12, с. 62]. Он отмечает также и изобилие рыбных ресурсов: «...в реках с каменным дном водятся форели, а в других – сазаны, щуки, лини, карпы, усачи, сомы и прочие. В устьях же Кубани находятся в большом количестве те же самые породы рыб, которые свойственны Чёрному морю; в верховье же этой реки до самой Кавказской крепости, равно как и Терека до Моздока, заходят из Чёрного и Каспийского морей не в большом количестве осетры, севрюга, лососи, стерляди...» [12, с. 62]. Отмечается обилие черепах и змей, саранчи, «производящей иногда гибельные опустошения», тарантулов, скорпионов. Интересные сведения мы находим о редком в настоящее время пресмыкающемся в районе Геленджика: «Хотя черкесы испытывают отвращение черепахам, они все же спокойно дают им размножаться на их землях, где их можно насчитать в колоссальном количестве. Водяные, хотя также распространены, но не в таком большом количестве» [13, с. 49]. Страна «богата металлами, особенно по соседству с Пшадой и Джуком и в значительной части района Верхняя Абазия... Мне также постоянно показывали свинцовую и серебряную руду..., что горные ручьи изобилуют частицами золота» [8, с. 49].

Ландшафты, природные ресурсы Кавказа и есть тот фундамент, на котором

складывалась мощная устойчивая черкесская цивилизация, развивалось самобытное высокоразвитое земледелие и садоводство. Черкессия – это был единый цветущий горный сад единого трудолюбивого народа с удивительными культурными традициями в хозяйстве и быту. «Край гордой красоты» – так в одной из своих работ назвал Черноморское побережье С. Васюков [14, с. 1]. «Народ этот имел возможность выработать самую практичную систему хозяйства, самые разумнейшие приемы обработки, сделать самый счастливый подбор высших и низших культур и наиболее подходящих пород скота» [15, с. 91].

Первых исследователей и путешественников поражала ухоженность, живописность, продуманность и экологичность агроландшафтов. Э. Спенсер, описывая окрестности Пшады в 1837 г., пишет: «С первого же момента, когда открылись передо мной черкесские долины, вид страны и населения превзошел самое пылкое мое воображение. Вместо пустыни, населенной дикарями, я нашел непрерывный ряд обработанных холмов, почти ни одного клочка земли некультивируемого, огромные стада коз, овец, лошадей и быков бродили в разных направлениях по колено в траве» «... правда, я был не столько обрадован, сколько удивлен, увидев высокий уровень разведения земледельческих культур, проявляющийся в столь далекой стране, населенной народом, который, как нас уверяли, еще не вышел из варварства» [8, с. 23-24, с.66]. Аналогичные впечатления и у Д. Белла: «...жилища с роскошными хлебными полями; хлебные посевы на некоторых из них, также как и в Сунджуке, достигают, я уверен, шести футов высоты; поля были так чисты от сорных трав и хорошо огорожены, что я мог бы подумать, что нахожусь в одном из

наиболее культивируемых районов Йоркшира» [16, с. 472].

Разнообразные черкесские племена, объединенные близкими природными условиями, находились на одном уровне социально-экономического развития, образовали довольно устойчивое социально-экономическое образование. Сформировав специфический региональный хозяйственный ландшафт, приведший к единству на обширной территории, черкесские племена широко использовали ресурсный потенциал своей территории. Они хорошо знали географические особенности горных регионов и внедрили для своего времени прогрессивный метод управления организацией хозяйственных систем. Для гетерогенного аборигенного горского населения эпохи средневековья отмечался прогресс в познании окружающей среды. Горные ландшафты «предлагали» населению большое разнообразие природных условий, богатейший видовой состав биоты, и давали возможность разнообразить способы взаимодействия с природной средой.

Черкесские племена, являясь носителями древнейшей самобытной культуры, продемонстрировали в истории пример благоприятного взаимодействия природы и общества, прекрасной адаптации многочисленных горских племен к ландшафтным нишам гор. Осмысление исторического опыта, принципов устойчивого развития черкесской культуры, экологичность сосуществования на протяжении многих веков представляет интересную проблему и дает возможность рассмотреть приемлемые, разумные пути «современной» цивилизации.

Территория Черкессии явилась прекрасным полигоном для развития экономики, сформировав вариabельные

формы самобытной хозяйственной деятельности (скотоводство, земледелие, рыболовство, бортничество, шелководство, садоводство, виноградарство, охоту) и оригинальную специфическую систему устойчивого природопользования (система корчевки леса, ирригационные каналы, защитные лесополосы, террасирование склонов, содержание скота летом на альпийских пастбищах и т. д.).

Выбор форм хозяйственного использования связан с общим уровнем развития производительных сил и характером трудовых навыков аборигенного населения. Территория явилась главным богатством населения. Население в течение многих веков территориально оставалось стабильным, создавая высокоуровневую сельскохозяйственную культуру. Вся их жизнь была наполнена любовью и рациональным отношением к земле, природе и ее компонентам. Серебряков И. в 1867 г. отмечал: «... туземцы, чуждые всякой цивилизации, не могли иметь ни одного промысла вполне соответственного местным потребностям и требованиям современной науки; но, живя долгое время в указанных местах и обрабатывая с незапамятных времен одну и ту же землю, они необходимо должны были вековым опытом научиться лучшим приемам обработки и примениться к требованиям местных условий» [17, с. 141; с. 135-151].

Определяющей функцией хозяйственной деятельности черкесских племен выступало производство и потребление. Производящая экономика давала большую устойчивость в обеспечении многочисленного и продолжающего расти черкесского населения продуктами питания. Черкесия имела широкие экономические связи с другими государствами. При натуральном хозяйстве торговые операции играли

значительную роль и растущие торговые и товарно-денежные отношения способствовали экономическому процветанию.

Обилие тепла и влаги, разнообразные почвы интенсифицировали природопользование. Высокая продуктивность ведущих основ экономики обеспечила получение избыточного продукта, что привело, с одной стороны, к демографическому росту, с другой – к возможности развития торговли.

Сложный период в развитии Черкесской культуры – это конец XVIII и XIX вв., но это и период, когда можно достоверно по историческим источникам проследить развитие демографической ситуации, становление и упадок экономики, политические отношения, особенности культуры и быта адыгского этноса на Северном Кавказе. Из-за отсутствия письменности историю адыгейского народа можно проследить по обычаям, нравам, верованиям и описаниям первых путешественников.

К началу XIX в. было известно около 18 племен, самыми значительными из которых были натухайцы, шапсуги, абадзехи, егерукайцы, мамхеги, махоши, хатукайцы, бжедуги, темиргойцы, бесленейцы, кабардинцы. От старого черноморского русла р. Кубань до р. Пшада и р. Адагум жили натухайцы, северный склон между Адагумом, Кубанью и Афипсом и Шебшем и южный склон от р. Пшады до р. Шахе – шапсуги, между реками Афипс и Белая – абадзехи, севернее до р. Кубань – бжедухи (первоначально жили на побережье близ Туапсе, но потом передвинулись на север в окрестности Горячего ключа – аул Лакшукай) [18, с. 92], делившиеся на хамышейцев (от Шапсугской границы до р. Псекупс) и черченейцев (на восток до р. Пшиш), убыхи – между рр. Шахе и Хоста (Хамыш), сады

(между реками Агура и Бзыбь), жанеевцы – на р. Адагум, Пшаде и в 70 км вниз по течению р. Кубань на острове Каракубань, хатукайцы – между нижним течением р. Пшиш и р. Белой, темиргойцы, мамхеги, махоши, егерукайцы – территория между реками Белой и Лабой [19, с. 89], в верховьях р. Псоу – племя ахчипсхувцев [11, с. 43]. В районе Анапы жило небольшое черкесское племя хегайк, истребленное чумой в 1812 г., и слившееся с натухайцами. Практически все горные ландшафты Западного Кавказа были населены горцами. Даже на территории современного Кавказского заповедника, природу которого считают девственной, обнаружено немало аулов: урочище Умпырь, Киша у подножья горы Пшекиш (по берегам р. Киши, на р. Шише, на склонах хребта Дудугуш), по р. Малая Лаба (у ее слияния с р. Черной, на поляне «3-я Рота»), на Большой Лабе (урочище Карапырь), по р. Мзымта и ее притоках: Пслух, Ачипсе, Лаура, по рекам Головинка, Бзыч, Бабук-Аул, Куд и по р. Цице [20, с. 36-54]

Сведения о численности адыгского населения довольно противоречивы и не соответствуют по объективным причинам того времени действительности. В целом, численность горского населения была довольно высокой: шапсугов и натухайцев – 300 000, убыхов – 6 000, население юго-западной и северной частей хребта составляло от 300 000 до 600 000, три племени (шапсуги, натухайцы, абадзехи) в 1835 г. насчитывали 420 000 человек, всего 1 042 000 человек [3; 21, с. 37]. А.Н. Дьячков-Тарасов отмечает: «...по имеющимся официальным сведениям, собранным по распоряжению князя Паскевича в 1830 г., адыгских племен было до 1 700 000 и будто эти горцы могли выставить до 250 000 вооруженных людей» [22, С. 244]. Большинство

исследователей склоняется к мысли о высокой численности адыгов к первой половине XIX в. и эта цифра приближается к 1 млн. человек.

Все путешественники и исследователи отмечают высокую плотность черкесских поселений. Так поселения в долине р. Шахе, в устье р. Буу и других имели от 150 до 500 дворов. Поселения подходили к Главному Кавказскому хребту: Аибга (Айбга) в верховьях р. Псоу (180 дворов), Псху в верховьях рек Бзыбь и Апста, Ахчипсы (верховье р. Мзымты), Кбаада в районе Красной Поляны (200 дворов) и т. д. На двор приходилось от 10 до 20 человек. В ущелье Адербы жило до 4000 черкесских семей.

В результате благоприятные природные условия и ресурсы, необходимых для интенсивной хозяйственной деятельности, на Западном Кавказе со второй половины 1 тысячелетия отмечается изменение демографической ситуации – происходит значительная концентрация населения, отмечаются миграции, а в конце XVIII и начале XIX – нарушение возрастной и половой структур.

Анализ хозяйства и быта адыгских племен показал их постоянные миграции, хотя они не были кочевниками. Племена и отдельные группы передвигались, не выходя за пределы территории своего племени. Этому способствовали переложно-залежная система земледелия, значительное количество скота, загрязняющего места поселений, социально-политические отношения середины XVI по XVIII вв. Уже в конце XIV в. в результате нашествия среднеазиатского эмира Тимура на Северо-Западный Кавказ были отмечены значительные передвижения народов: с побережья (район междуречья Бзыби и Туапсе) на северный склон, на земли р.

Лабы, Урупа, Кубани переселяются абазины, в XVI–XVII вв. бжедухи из района р. Шахе устремляются в окрестности Горячего Ключа, а в XVIII в. – на берега Кубани; племя жане из окрестностей Туапсе в XV–XIX вв. передвинулось к Анапе.

Населенность отличалась своеобразием и высокой плотностью, особенно в приморской полосе, где были заселены все речные плато и речные террасы, в горах предпочтение отдавалось склонам южных, юго-восточных и юго-западных экспозиций водоразделов. Черкесия не имела ни городов, ни настоящих селений. «Народонаселение по обеим сторонам хребта очень велико, но больших аулов нет. Сакли разбросаны по одиночке или по несколько вместе» [ГАКК, ф. 260, оп. 1, д. 58, л. 32]. В 1836 г. долину р. Пшат, где живут шапсуги, посетил Тэбу де Мариньи и отметил: «Местность выглядит очень хорошо возделанной. В самом центре леса видны площадки, выжженные с помощью огня и засеянные пшеницей» [13, с. 69]. Неизвестный русский офицер в 1837 г., говоря о долине р. Пшады, отметил: «...здесь пропасть аулов», многонаселенной территорией называют окрестности Джубги, долины рек Шахе, Туапсе, Псезуапсе. «Население, обитающее на этом морском берегу (между Архипо-Осиповкой и Джубгой – СЛ.), становится все более многочисленным по мере приближения к Джухубу» [3]. С. Духовской в 1864 г. пишет: «...от берега верст на 11 по Псезуапсе, Аше, Туапсе... гнездилась основная масса населения горского. В котловинах, где сливались притоки, перед выходом рек в упомянутые теснины, можно сказать, был аул на ауле» [23, с. 287]. Большая заселенность отмечалась по долине р. Хакучипс (правый приток р. Псезуапсе): «очень много хлеботородных участков, засеянных

кукурузой и гоми, оставшимися в горах хакучинцами» [24, с. 55], в нагорной полосе р. Аше, в верховьях р. Шахе и на ее притоках. Населены были и низовья рек: «Здесь много остатков горских аулов, находимых во множестве по низовьям бассейнов рек», «лучшие террасы для культуры и жительства лежат недалеко от морского берега» [24, с. 96, 100], и ущелья (Наужи, Кодо, Бекишей, Загатляш и мн. др.).

Горские племена населяли и районы, удаленные от берега моря, но избегали селиться в низинах и сырых местах, где заболоченные устья рек были рассадниками комаров, а в приморских долинах наблюдались постоянные туманы и нередко случались наводнения. В устьях рек они вели зерновое хозяйство и использовали их под пастбища и сенокосы. Не менее были освоены и северные склоны Главного Кавказского хребта. Относительно местности Шепсугу на северном склоне Кавказских гор (возможно, население шапсуги) Д. Бэлл писал: «В течение первого получаса дорога шла с небольшим подъемом среди лесов, зерновых полей и деревушек; остальную часть пути пересекали маленькие, густо засаженные дубами и достаточно хорошо возделанные маленькие холмы, где взгляду открывается большое число деревушек, обосновавшихся в очаровательных местах, особенно, когда достигаешь извилистых берегов Шепса, красивой реки, на которой расположилась Шепсугу» [16, с. 140]. Его поразила также долина Абуна (Абина): «...увидели вдали очень красивую долину, приятно волнистую, с самыми богатыми пастбищами, возделанными полями и деревьями, что тесно обступали возвышенности, одетые в величественные леса» [16, с. 153].

Каждый горец старался жить самостоятельно, в тихом уединении, вдали

от соседей. Следует отметить экологичность и житейскую продуманность их жилища: их сакли сделаны из плетня и ила и обмазаны минеральной глиной, твердеющей в непогоду, крыши покрыты соломой, помещение хорошо проветривается: окна открыты днем и закрыты пергаментом. Поселения построены в виде круга, в центре которого размещался крупный рогатый скот, что спасало его от волков, изобилующих в лесах. Обычно жилье располагалось в зелени нескольких прекрасных деревьев, недалеко от леса. Около жилища поля засеивали просом и пшеницей. Еще в конце XIX в. встречались остатки горских жилищ. При исследовании окрестностей станицы Самурской отмечено: «Следы аулов («аулища» на языке местных жителей) сохранились в этой части Кавказа в огромном числе. В настоящее время они покрыты сорными травами, ожиной и, кроме того, с каждым годом все более и более зарастают лесом» [25, с. 367]. Свое первое впечатление от Черкесии Э. Спенсер описывает очень восторженно: «...облик страны и населения превзошел мои самые жизнерадостные ожидания. Вместо того, чтобы найти необитаемую гору, населенную ордами дикарей, она оказалась, большей частью, непрерывным рядом плодородных равнин и возделываемых холмов... Едва ли можно было увидеть не возделываемую площадку; огромные стада козлов, арано, лошадей, быков, как в лоне мира, паслись под присмотром среди трав, которые нельзя превзойти в пышности» [8, с. 89–90].

Специфика хозяйственной деятельности черкесов проявлялась в географических, экологических, природно-климатических и этно-социальных особенностях, что наложило отпечаток на особенности хозяйственного поведения аборигенного народа. В связи с

неразвитостью производительных сил, невысокой технической инфраструктурой производства на хозяйственную деятельность черкесского населения в значительной степени оказывали влияние географическая природная среда и ландшафты. Природа как бы предоставила им широкую палитру ресурсов и условий для ведения динамичной хозяйственной деятельности.

Экономика Черкесии в основном базировалась на трех столпах: животноводстве, садоводстве и земледелии и основывалась на принципе самодостаточности. Все три отрасли достигли совершенства и прогресса, что было обусловлено выгодным географическим положением, рациональным национальным природопользованием, уникальными природно-климатическими условиями, разнообразием ландшафтов, потребностями хозяйства, экологичностью жизни самого народа. И, наконец, она располагала значительными трудовыми ресурсами. Черкесы использовали все преимущества природных ландшафтов, задействовали максимально возможное количество ресурсов и, где-то за 200 лет построили самостоятельную автономную хорошо функционирующую хозяйственную систему.

Ведущей отраслью хозяйства горских племен было экстенсивное скотоводство. Причем разные исторические источники по-разному оценивают значимость скотоводства и земледелия в экономике горских племен и приоритет отдается то первой, то второй. До заселения казаками прикубанских степей горцы пользовались бескрайними степными пространствами как пастбищами. Черкесы разводили мелкий и крупный рогатый скот, лошадей и свиней, причем породы домашних животных в

процессе искусственного отбора были хорошо приспособлены к горным условиям. Это небольшие размеры, выносливость и продуктивность. Высокого экономического уровня достигало скотоводство на землях натухайцев и абадзехов. «Горы обитаемые натухайцами, будучи покрыты изредка лесом и пересекаемы частыми ущельями, мало оставляют земель, удобных для хлебопашества; вследствие чего жители занимаются более скотоводством, держат коз, овец, свиней; сеют также несколько хлеба»; «Черкесы держат многочисленные стада рогатого скота и овец, небольшое число коз. Овцы черкесские имеют шерсть лучшей доброты против степных овец» [26, с. 60]. По данным Государственного архива Краснодарского края (ГАКК) в хозяйстве одного двора в ауле Ураковском (между р. Кубанью и Б. Зеленчуком) (ГАКК ф. 574, оп. 1, д. 2961, л. 3) насчитывалось 35 лошадей, 33 головы рогатого скота, 170 овец. В Адербиевке (у Михайловского перевала) проживало 4000 черкесских семей, на долю каждого члена семьи приходилось по 50 коз и овец.

Исторической и любимой отраслью животноводства было табунное коневодство. В табунах горцев было более 17 тысяч лошадей. Черкесские, особенно темиргоевские, кабардинские породы были хорошо приспособлены к горным условиям и высоко ценились на рынке и были предметом экспорта. Лошади содержались под открытым небом и на подножном корму.

Земледелие достигает высокого уровня уже с XII–XV вв. н. э. и позже становится основной отраслью экономики, достигая высокого уровня развития. Черкесы создали уникальную по своему экологическому значению технологию ведения сельского хозяйства, новую сбалансированную устойчивую природно-

антропогенную земледельческую систему: «лесополя». Они ввели в среду обитания новый окультуренный фитоландшафт, используя элементы естественной природной среды для своих практических целей. Это потребовало огромной работы, практических навыков и опыта, накопленных целыми поколениями. По данным этнографических исследований, горцы пользовались и хорошо знали три системы землепользования: подсеchnую, переложную и плодосеchnую, основные системы земледелия у приморских горцев (черноморских шапсугов) – подсеchnая и чередование культур. Имея огромный накопленный за тысячелетия опыт работы в горных условиях, горские племена применяли высокую по тем временам агротехнику, культуру земледелия, строго соблюдали правила и сроки работы в сельском хозяйстве. Адыги использовали террасирование склонов, возводили каменные стены, индивидуальные ограды вокруг стволов, что предохраняло почву от смыва. Именно благодаря этому черкесскому населению удавалось вводить в эксплуатацию земельные участки на крутых склонах и получать с них высокие урожаи. Адыгские племена полностью удовлетворяли свои потребности в хлебе, причем они сеяли и собирали хлеба столько, сколько необходимо им было для удовлетворения своих нужд. Но есть сведения, что черкесы торговали хлебом с населением правобережья Кубани. В донесении атамана Черноморского казачьего войска Котляревского императору Павлу I сообщается, что казаки ощущают острую нехватку хлеба и было дано распоряжение снабжать «стоящих на пограничной страже казаков вымениваемым у закубанцев за соль хлебом» (ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 361, л. 62). Хан-Гирей сообщает, что натххоккоадское племя возило хлеб в Анапу на продажу туркам [12].

Древние корни имеет садоводство, особенно у племен, населявших территории к югу от Туапсе. Причем, традиционное садоводство характерно только для адыгов. Все путешественники XVIII–XIX вв. поражались обилию, разнообразию черкесских садов. Оно достигло высокого уровня развития благодаря нескольким причинам: селекции местных продуктивных сортов, применению экологических принципов ведения горного садоводства, овладению искусством прививок. Западный Кавказ считают центром domestikации яблони, груши, сливы, черешни, каштана. Виноградарство было развито у горцев по всему Черноморскому побережью, особенно у шапсугов и убыхов. Интересно, что наибольшее распространение оно получило в Сочинском округе, Новороссийский же округ лежал вне сферы горского виноградарства и развитие этой отрасли пришло в северо-западные районы несколько позже.

В экономике черкесской культуры были развиты и другие отрасли хозяйства, достигшие совершенства. Садоводство, являясь важной отраслью в экономике черкесской культуры, неразрывно было связано с бортничеством и пчеловодством. Пчела была особая адыгская – кавказская длиннохоботная, серая порода. На Черноморском побережье, где произрастали рощи тутовых деревьев, шапсуги и убыхи занимались шелководством. Есть сведения о занятиях охотой, но, несмотря на обилие зверей и дичи, данный род занятий не приносит им обогащения.

Повсеместно был развит кустарный промысел. По свидетельствам О. В. Маркграфа у них были развиты 38 промыслов: скорняжный, шорный, сапожный, токарный, колесный, арбяной промыслы. Черкесы известны были как

искусные оружейники: изготавливали военные доспехи, холодное оружие в серебряной оправе с драгоценными камнями, кинжалы.

Черкесскими племенами была искусственно создана антропосистема, отвечающая их укладу жизни и основе хозяйства. Естественное равновесие между природными ресурсами и хозяйством поддерживалось человеком. Позже антропогенное воздействие на горные ландшафты привело к ряду экологических проблем и уязвимости черкесских племен, что нарушило социально-экологическое равновесие и стало фактором экономического спада и потери устойчивости черкесской культуры, т. к. устойчивое развитие предполагает прочность внутренних связей между ее структурными компонентами. Сформировавшаяся традиционная система хозяйствования, сыгравшая большую роль в подъеме и развитии черкесской культуры, стала фактором, предопределившим ее экономическую стагнацию.

Несмотря на высокую потенциальную возможность поддержания хозяйства на высоком уровне, ресурсы и политическая обстановка перестали соответствовать условиям дальнейшего социально-экономического развития. Все это способствовало впоследствии к подрыву природной основы устойчивого развития черкесской культуры. Необходимо было переходить на сохранение, восстановление и рациональное использование природных ресурсов, экосистем и окружающей природной среды, но история на это уже не отпустила аборигенному населению достаточного времени. История распорядилась так, что горские племена оставили традиционные ландшафты в 1864 году. Часть из них уехали в Турцию, часть поселилась на равнине. Это было непростое

решение, последствия которого трудно было предугадать.

Прошло более 160 лет, но до сих пор в ландшафтах Западного Кавказа мы видим остатки черкесской культуры. Она просуществовала более 600 лет, создала хорошо сбалансированную для своего времени многоотраслевую экономику и

показала пример благоприятных взаимоотношений народа и «кормящего» ландшафта. Традиционная система природопользования со знанием функционирования экосистем способствовала устойчивому развитию сложной гетерогенной черкесской культуры.

ЛИТЕРАТУРА

Куниева Е. Н (1963). Из истории сношений западных адыге и северокавказских абазин с русским государством в XVI–XVII веках // Тр. Карачаево-черкесского НИИ истории языка и литературы. Вып. IV. С. 138–145.

Гадло А. В (1979). Этническая история Северного Кавказа. IV–X вв. Л., С. 194

Фредерик Дюбуа де Монпере (1839). Путешествие вокруг Кавказа. Сухуми, Т.1.

Анфимов Н. В (1980). Зихские памятники Черноморского побережья Кавказа // Северный Кавказ в древности и в средние века. М.,

Хотко С. Х (2005). Старые черкесские сады. М.,

Гарданов В. К (1967). Общественный строй адыгских народов (XVIII – первая половина XIX в.). М.,

Кантария М (1989). Экологические аспекты традиционной хозяйственной культуры народов Северного Кавказа. Тбилиси,

Спенсер Э (1839). Путешествие в Черкесию / Пер. Н. А. Нефляшевой. Майкоп,

Динник Н. Я (1906). Верховья Большой Лабы и перевал Цагеркер // Изв. Кавказск. отдела Императ. русского географ. общ-ва. Тифлис, Т. XVIII.

Фонвиль А (1991). Последний год войны Черкесии за независимость. 1863–1864 гг. Киев,

Хатисов И. С (1867). Отчет комиссии по исследованию земель на северо-восточном берегу Черного моря, между реками Туапсе и Бзыбью // Записки Кавказского общества сельского хозяйства. Тифлис, № 5–6.

Хан-Гирей (1978). Записки о Черкесии. Нальчик,

Тэбу де Мариньи (2006). Поездки в Черкесию. 1836. Нальчик,

Васюков С (1903). Край гордой красоты. Кавказское побережье Черного моря. СПб.,

Клинген И. Н (1897). Основы хозяйства в Сочинском округе. СПб.,

Белл Д (1974). Дневник пребывания в Черкесии // Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII–XIX вв. Нальчик,

Серебряков И (1867). Сельскохозяйственные условия северо-западного Кавказа // Старые черкесские сады. М., 2005.

Довлет Султан Гирей (1909). Бжедуховские памятники // Известия ОЛИКО. Екатеринодар, Вып. IV.

Гарданов В. К (1967). Общественный строй адыгских народов. М.,

Соснин Л. И (1941). К истории лесов Кавказского заповедника // Научно-метод. зап. М., Вып. 8.

Новицкий Г. В (1829). Географически-статистическое обозрение земли, населенной народом Адехе //Тифлисские ведомости, № 22.

Дьячков-Тарасов А. Н (1904). Черноморская кордонная, Черноморская береговая линии и правый фланг Кавказа перед Восточной войной в 1853 г. //Кубанский сборник. Екатеринодар, Т. 10.

Духовской С (1864). Даховский отряд на южном склоне гор в 1864 году // Матер. для описания войны на Западном Кавказе // Военный сборник. СПб., №12.

Отчет комиссии по исследованию земель на северо-восточном берегу Черного моря между реками Туапсе и Бзыбью (1864) // Зап. Кавказского общества сельского хозяйства. Тифлис,

Динник Н. Я (1894). Оштен и окружающие его части Кубанской области // Записки Кавказского отдела Императорского Географического общества. Тифлис, Т. 16.

Броневский (1828). Новейшие географические и исторические известия о Кавказе, собранные и пополненные Семеном Броневским. М.,

**FAZLULLAH NAIMI (1339-1401): THE
FOUNDER OF HURUFI MOVEMENT**

Prof. Dr. Maryam Seyidbeyli
*Head of Department of Historiography of
Eastern countries of the ANAS Institute of
Oriental Studies named after acad. Z.
Bunyadov*

Roya Mirzabayova
*Researcher of the Department of
Historiography of Eastern Countries of the
ANAS Institute of Oriental Studies named
after acad. Z. Bunyadov*

**FƏZLULLAH NƏİMİ (1339-1401):
HÜRUFİLİK TƏRİQƏTİNİN BANISI**

Prof., t.e.d. Məryəm Seyidbəyli
*AMEA-nın Akademik Ziya Bünyadov adına
Şərqsünaslıq İnstitutunun Şərq ölkələrinin
tarixşünaslığı şöbəsinin müdiri*

Röya Mirzəbəyova
*AMEA-nın Akademik Ziya Bünyadov adına
Şərqsünaslıq İnstitutunun Şərq ölkələrinin
tarixşünaslığı şöbəsinin
elmi işçisi*

Baku, Azerbaijan / Bakı, Azərbaycan

e-mail: mseyidbeyli@mail.ru

royamirzabayova@gmail.com

Pages / səhifələr – 21-32

<p>UOT UDC: 94.479.24</p> <p>ORKID İD ORCID ID: 0000-0001-6827-5885 0000-0002-1614-5103</p> <p>Daxil oldu Received: 27.03.2023</p> <p>Qəbul olundu Accepted: 15.05.2023</p> <p>Redaktə etdi Edited by Dr. Bayram Quliyev</p>	<p>Key words: Fazlullah Naimi, Hurufism, Islam, Sufism, Nasimi.</p> <p>Summary The peoples who lived in the territories of Azerbaijan and Iran before Islam followed the teachings of Manichaeism (Manichaeism was a Gnostic religious school founded by Mani (216-277). This teaching, which appeared in Babylon in the III century, spread all over the world and especially in North Africa. Especially Christianity; Mazdakism (Mazdakism- the movement against Sassanid oppression and feudalism in 481-529 under the leadership of Mazdak was one of the most important social and historical events of the early Middle Ages.) has a syncretic feature as it incorporates many elements from Buddhism and Mesopotamian religions.), Mazdakism* and other religions, and from the second half of the Hijri history, some of them began to turn to Sufism despite being in Islam, according to the information found in a number of written sources of the Middle Ages. But over time, we witness the penetration and influence of schools of various philosophical views, especially Neoplatonism philosophy, as well as Buddhism, Christianity, Zoroastrianism, Mithraism, etc. on Islamic Sufism. This can be considered as the main factor in the fundamental contradiction between the way of thinking and behavior of Sufis with the basic teachings of Islamic Sharia. The article examines the factors that brought about the emergence of the Hurufism movement, the socio-political situation in this period, the life and activity of the founder of this movement, Fazlullah Naimi, and the written sources related to it.</p> <p>Açar sözlər: Fəzlullah Nəimi, Hürufilik, İslam, Təsəvvüf, Nəsimi.</p> <p>Xülasə Orta əsrlərə aid bir sıra yazılı mənbələrdə tapılan məlumatlara görə İslamdan əvvəl Azərbaycan və İran ərazilərində yaşayan xalqlar manilik, məzdəkilər hərəkatı və digər təriqətlərə tabe olmuş, hicri tarixinin ikinci yarısından etibarən bəziləri İslam dinini qəbul etməklə yanaşı, təsəvvüfə üz tutmuşlar. Amma zaman keçdikcə müxtəlif fəlsəfi cərəyanları təmsil edən məktəblərin, xüsusilə neoplatonizm fəlsəfəsinin, eləcə də buddizm, xristianlıq, zərdüştilik, mitraizm və s.-nin İslam sufizminə nüfuz etməsinin və təsirinin şahidi oluruq. Bu, sufilərin düşüncə tərzini və davranışlarını İslam şəriətinin əsas təlimləri arasında köklü ziddiyyətin əsas amili hesab oluna bilər. Məqalədə hürufilik hərəkatını yaradan amillər, bu dövrdə olan ictimai-siyasi vəziyyət, bu hərəkatın banisi Fəzlullah Nəiminin həyat və yaradıcılığı və ona aid yazılı qaynaqlar tədqiq edilir.</p>
--	--

Ключевые слова: Фазлуллах Наими, хуруфизм, ислам, суфизм, Насими.

Резюме

По сведениям, обнаруженным в ряде письменных источников средневековья, народы, жившие на территориях Азербайджана и Ирана до ислама, следовали маникизму, маздеистскому движению и другим сектам, а со второй половины истории хиджры вместе с принятием ислама, некоторые из них обратились к суфизму. Но с течением времени мы наблюдаем проникновение и влияние на исламский суфизм школ, представляющих различные философские течения, особенно философии неоплатонизма, а также буддизма, христианства, зороастризма, митраизма и др. Это можно рассматривать как основной фактор принципиального противоречия между образом мышления и поведения суфиев и основными учениями исламского права. В статье рассматриваются факторы, создавшие движение хуруфизма, общественно-политическая ситуация в этот период, жизнь и деятельность основателя этого движения Фазлуллаха Наими, а также связанные с ним письменные источники.

Introduction

As it is known, various Sufi trends has started in the Islamic world since the the Hijri calendar 5th century. But the peak of this process coincides with the Timurid period. The Hurufi movement also began to appear in this period, which is remembered as one of the most tumultuous historical periods of Azerbaijan. Although this sect could not continue for a long time in Azerbaijan, it has been able to maintain its presence in Asia Minor until today.

It should be noted that the life and activity of Fazlullah bin Abi Muhammad Naimi (AH 740-796/M. 1339-1401), the founder of the Hurufi movement, is closely related to the history of this school. Therefore, we considered it appropriate to keep both directions in mind in the article.

Fazlullah Naimi: life and activity

Historical information about the birthplace of Fazlullah bin Abi Muhammad Tabrizi Astarabadi is different. According to the widespread opinion, he was born in 1339 in the city of Astarabad (today called Gorgan), located in the southeast of the Caspian Sea. The name of Fazlullah's father, who was nicknamed "Naimi" and became famous as "Halalkhor" (the word halal khor literally means those who eat halal food), is also mentioned in some sources as Abu Muhammad Abdurrahman Jalaluddin. It is also reflected in the sources that he held the position of gaziylul-guzat (confessor of confessors) in the city of Astarabad. There is

very little information about the life and activities of the Sufi scholar, poet and philosopher who founded the Hurufi sect. The researchers took the truthful information about this mainly from the works of him and his colleagues. In historical sources, Naimi is mostly mentioned as "Astarabadi" (24, p. 292), but some authors also called it "Mashhadi" (30, p. 218 and 220) and "Tabrizi" (22, p. 173-219). In particular, in the book "Kashfuz-zunun" referring to Ibn Hajar Asqalani, M.Tarbiyat mentioned him as Naimi Tabrizi in the book "Danishmandani-Azerbaijan". In some works, the names of both cities are mentioned, first "Tabrizi" and then "Astarabadi" (1, p. 153). The author of "Reyhanatul-adab" wrote that he was originally from Mashad, but lived in Shirvan. Naimi Shah Fazlullah ibn abu Muhammad Astrabadi (Fazl), the founder of Hurufism, a Sufism movement, is one of the greatest Sufis of Azerbaijan and Iran. Hurufi sect was established by Naimi in Azerbaijan at the end of the 14th century, and from there it

spread to Turkey, Iran, Iraq, Syria and other countries of the Muslim East.

Among his special students are Seyyid Imadaddin Nasimi and Sheikh Abulhasan Isfahani, who became famous as Aliyyul-Ala (AH 822). Sources write that Teymur's son, the judge of Azerbaijan, Miranshah, was summoned to Shirvan by order of his father and executed by the fatwa (a ruling on a point of Islamic law given by a recognized authority.) of scholars of that time. It is written in the sources that even after the execution, i.e. in 804 AH, his head and body were burned. After his death, his belief began to spread in all Muslim countries. One of his staunch supporters, Aliyul-Ala took refuge in the Bektashis' house and began to spread Hurufism instead of their beliefs. Sheikh Fazlullah's grave is in Nakhchivan (4; 3).

The written sources

The sources that provide information about the Hurufi movement and the founder of this movement, Fazlullah Naimi, can be divided into two parts. First, the sources written by the authors who believed in Hurufism, and secondly, the first written sources written by authors who lived in those times, but did not believe in Hurufism. In the meantime, we should not forget the scientific works published by research scientists investigating the mentioned topic in the modern era. Different information is given in tazkirahs (collections or summaries that provide information about Sufi murshids, masters and artists in the East, their works and biographies.) related to the name of the works he wrote.

The main works written by Fazlullah Naimi are as follows:

1- "Javidani-kabir" (Great Javidannama) was written under the name of "Javidani-seghir" (Little Javidannama), and sometimes the common name of these two works was presented as "Javidannama". It is written in the

Tazkirahs that he wrote the work "Javidannama" in the Mazandaran dialect while he was in prison in Shirvan in 796 AH. It is also written that his student Aliyyul-Ala composed this work into verse. This book is a commentary written on the Quran using the words of the Prophet (pbuh) and sometimes the words of the Bible. Part of the work was written in Arabic, another part in Persian and some parts in Astarabadi dialect. The book shows how Fazlullah Naimi translated the Quranic verses. This work is accepted as a holy book by the Bektashis (34, 65). Katib Chelebi, an outstanding scholar of the 17th century, noted that the book of "Javidannama" is well known and is still circulating among the Hurufi sect (at-taefa al-horufiyya)". (36, VI-149)

Among Naimi's other works, "Anfus and Afaq" (in Persian), "Urfnama", "Novmnama" (in the Mazandaran-Astrabad dialect), "Mahabbatnama", in the Mazandaran dialect, "Arshnama" in one thousand three hundred and twenty verses, and "Poetry Divan" can be done (4; 3; 34, p. 65).

Thus, the important written sources that provide information on the life and creativity of the Hurufi movement and its founder, Fazlullah Naimi, include the following:

A) First written sources:

1- Sources written by the Hurufis themselves:

- "Javidani-kabir", "Masnavi Arshnama", "Novmnama", "Ashar", "Uns and Afaq" (Persian poem), "Mahabbatnama" - author: Fazlullah Hurufi Naimi.
- "Arshnama" and "Kursinama" - author: Aliyyul-Ala.
- "Ustuvannama" - author: Giyaseddin Mohammad Astarabadi.
- "Khabname" - Nasrullah Nafji.
- "Divan" - Imadeddin Nasimi.

Most of the sources listed above are still kept in manuscript form in the libraries of a number

of foreign countries, especially the Republic of Turkey, which is a brother country. Actually, although these types of sources contain a number of valuable information about the Hurufi school and its founder, we must not forget that they are biased by the Hurufis in scientific research. Therefore, when studying such sources, it is necessary to use the information of sources written by non-literate authors in a comparative manner. Only in this way is it possible to provide more accurate and objective statements about the mentioned Sufi sect and its founder, Fazlullah Naimi.

1- Works written by authors who did not follow the Hurufi faith and lived in the mentioned centuries:

• "Metalius-sadayn and majmaul-bahrain / مَطَالَعُ السَّعْدِيْنَ وَ مَجْمَعُ الْبَحْرَيْنِ"

Author: Kamaledin Abdurrazzaq Samarkandi.

- "Anbawl-gumar bienbail-umar / انبَاء الغمر بانبياء العمر"

Author: Ibn Hajar Asqalani.

When examining these types of sources, we should not forget that the authors of those books may have been patrons of Timur or people working in his palace, and due to their bad attitude towards the Hurufis, they included non-objective and untrue information against them in their works. Therefore, it is necessary to study these sources with special attention and a comparative method, so that it is possible to reveal more accurate and extensive information on the subject.

A) Modern literature and studies:

1- Specific research works on the topic:

- "Hurufiyya der tarikh / حروفیه در تاریخ" – Yaqut Ajand.

- "Neveshtehayi-hurufian / نوشته های حروفیان" – Edward Brown.

- "Meqaleyi-hurufiyye / مقاله حروفیه" – Kelman Hivar.

- "Aghazi-ferqeyi-hurufiyye / آغاز فرقه حروفیه" – Helmut Reiter.

These listed studies were mainly written with a critical approach to the Hurufi belief.

1- Literature touching on the subject in one form or another:

- "Tarikhi-adabiyyati-Iran / تاریخ ادبیات ایران" – Zabihullah Sefa.

- "Reyhaneye al-adab / ریحانیه الادب" – Muderris Tabrizi.

- "Nuqteviyya or Pesikhanian / نُظُوءِهُ وَ نَا" – Sadeq Kia.

- "Daneshmendani-Azerbaijan / دانشمندان آذربایجان" – Mahammadeli Tarbiyet.

- "Jostoju dar tasavvufi Iran / جستجو در تصوف ایران" – Abdhuseyn Zarrinkub.

- "Tarikhi-adabiye-Iran / تاریخ ادبی ایران" – Edward Brown.

- "Riyazal-arifin / ریاض العارفین" – Rzagulu khan Hidayet.

Although these listed works are not considered to be purely research on letters, they are works with valuable information on the subject. Eventually, in the meantime, we should not forget the sources written in Turkic about letters. But unfortunately, we do not have these sources at the moment.

We consider it appropriate to present a few sentences to the readers as examples of books written in the Tabari-Gurgani or Astrabadi dialect. By considering these examples, the difference between Tabari-Gurgani and Astrabadi dialects of Persian language will be relatively clear for readers.

The political and social state in Azerbaijan and the emergence of the Hurufi movement

In the second half of the 8th century according to the Hijri calendar, with the recent fall of the Elkhaniid dynasty in Azerbaijan,

Amir Teymur began to penetrate these territories. After eliminating his opponents in 782 A.H., he attacked the territories of Azerbaijan and Iran. As a result of these attacks, in addition to Azerbaijani territories, he captured Iran, Mesopotamia, Damascus, Asia Minor and India (20, pp. 36-38).

It is clear from the information provided by the historical sources that most religious sects that appeared in the territories of Azerbaijan and Iran have always taken upon themselves the important issues of satisfying the various wishes and expectations of the main mass of the society. In a broad sense, these expectations could be applied to important topics such as tax issues and solving political and class problems. Hurufism, founded by Fazlullah Naimi, was considered just such a Sufi movement. Because this movement had such a feature, it was able to gather a large number of disciples around it, spreading over a wide area from North Khorasan and the shores of the Caspian Sea to the Persian region, Isfahan, as well as from Azerbaijan to Iraq, Syria and Anatolia (31, pp. 200- 207).

"Hurufi" is from the word "huruf", which is the plural of the Arabic word "harf" (letter). The letters and numbers of the Arabic alphabet and their numerical meanings had a special mystical meaning in the Hurufis and were regarded as symbols of the cyclical movements of the world. They take words as the basis of existence. The Hurufis said that Words were the matter of the world as revelations from God in and through the Quran. The idea of "God manifesting in man through the words of the Quran" belonging to the Hurufis originates from here (2). The initial text of Hurufism, "Javidannama" by Fazlullah, has not yet been published in its fuller version written in the dialect of Astarabad, nor in its synopsis in standard Persian, nor has it been studied in detail. The rest of the voluminous literature of Hurufism in Persian and Turkish

also remains mostly in manuscript (for a complete list of titles in Turkish libraries, see Golpinarli, 1973, pp. 45-147), with the exception of Fazlullah's poems, written with the pseudonym Naimi; various texts published by Clément Huart (1909) and Sadegh Kia; works by Nasimi; Turkish poems Rafi, Penakhi; and "Ishkname-i Ilahi" by Firishteoglu (1881), a Turkish abstract of the Persian Javidannama.

The elevation of this blessed numeral is closely related to Fazlullah's concept of his identity and status. Given that Adam was taught the thirty-two letters, knowing them was potential in human form from the very beginning of creation; this form was in any case imprinted in a divine way, according to the understanding of Fazlullah "He rested on the throne" (estava ala l-arsh; Koran 7:54 and other verses). However, the actualization of the knowledge given to Adam was gradual. First came the cycle of prophecy (nobowat) extending from Adam to Muhammad, with each prophet possessing a fuller degree of knowledge than his predecessor. Then came the title of holiness (velayat), a rank higher than prophecy, since those who possessed it gradually revealed the inner meaning of prophetic revelation. This cycle began with Ali, the first of the Imams, according to the Twelver Shia faith, and ended with Hasan al-Askari, the eleventh. The culminating cycle is divinity (uluhiyyat), essentially coinciding with the personality and teachings of Fazlullah.

The Hurufi sect that is called as "Ahle-haqq" or "Ahle-haqiqat" ("People of the absolute Truth), is among the sects formed during the time of Amir Teymur. According to the belief of Fazlullah Naimi's father, Abu Muhammad, all "letters" are sacred and each of them has a hidden secret. Therefore, the place where each letter represented in the alphabet appears is the human body. It should be noted that the sanctity of letters is not a new idea in

Islam, and as early as the second century AH, the leader of the Mughayriyyas, who are considered to be extreme Shiites, Mugheyra ibn Said Ajali, considered God to be a being composed of light, and His "organs of the body" is similar to syllabic letters and he said: "Alif" is his two legs and the letter "ayn" is his eye" (1, p. 153; 34, p. 68; 9, p. 10-15).

In his youth, Fazlullah Astarabadi was called "Halalkhor" (the word halal khor literally means those who eat halal food) because he was very serious about piety and diet. He considered himself one of the Alawite Sayyids, he went on pilgrimage when he was eighteen years old (758 AH) and when he returned from there, he stayed in Khwarazm. Naimi then went to Isfahan and spent his life sewing hats there. He went to Tabriz at the age of forty and, in his own words, "here he acquired the unseen knowledge of the heavenly books, and thus rose to the status of 'prophecy' and 'imamate'." Fazlullah Tabrizi then returned to Isfahan and in 788 A.H. began to openly declare and propagate his beliefs. He wrote his work "Javidannamayi-kabir" while he was in prison in Shirvan and started inviting the emirs and rulers of his time to this sect (1, p. 153).

In the works belonging to the "Bektashi" sect, which came under the influence of the Hurufi sect, it is mentioned that Fazlullah Naimi was born in 740 AH, started preaching openly in 788 AH, and attained martyrdom in 796 AH. One of the oldest written sources that provide information about Fazlullah Naimi is the work "Al-Uqudul-farida fi tarajimil-ayanil-mufida / "العقود الفريدة نى تراجم الايمان المفيدة" written by Taqiyeddin Maghrizi. The author of this work was one of the contemporaries of Fazlullah Tabrizi, and he was thirty years old when Naimi was killed (796 AH) (32, p. 214). This information is also reflected in the work "Addu al-ama liahli-lqarni aj-tasi / التاسع الضوء الممع الهل " القرن " written by Shamseddin

Muhammad Sakhavi. The only difference is that the date of Fazlullah Naimi's death is indicated here in the year 804 AH (33, p. 174). Fazlullah chose nine caliphs for himself, and four of them were considered privy to the secrets of their murshids (mahrami-raz). These four persons are the following: "Aliyul-Ala", "Majdaddin Astarabadi", "Kamaledin Sanayi" and "Mohammed" (1, p.154).

It is said that Fazlullah have foreseen his execution in one of the many dreams that marked his career ten years before its occurrence, so his followers could not have been completely unprepared for this setback. However, opinions differed as to its meaning. Some believed that the vision of Fazlullah was equivalent to the vision of God in a future life, and therefore they were already in Paradise. In this case, all duties of piety fell away: "Heaven consists of knowledge, and Hell consists of ignorance. Since we are aware of the thirty-two letters of our own being and of all things, all things are paradise for us. There is no prayer; no post; there is no ritual purity. There is nothing illegal; everything is legal. All of the above constitute duties, and there are no duties in Paradise. Paradise means life in this world in a state of knowledge of the science of letters and interpretation made by the Master of interpretation" (Esteva-nama). (37, pp. 61-94.)

According to Naimi Hurufi, man's advantage over other beings is his eloquence. He uses the twenty-eight letters of the Arabic alphabet to speak and express his wishes. The declaration of meanings by letters and sounds takes place in two forms and patterns. The first is done through the 28 letters of the Arabic alphabet, which is the language of the Holy Quran and Prophet Muhammad (phub). The second is realized through the 32 letters of the Persian language, and the work "Javidannama" written by Fazlullah Astarabadi was written with these letters. (28, p. 205; 34, p. 67).

The insistence of the Hurufis on the alphabet and numbers of letters indicates that

the people targeted by this sect were mainly the educated class of the city, and perhaps because of this, the main illiterate mass of the society was left out of this propaganda and as a result, they could not achieve their political goals. For example, let's note that, on the contrary, the main goals of the Safavi sect, before seizing the throne and power, were to spread their beliefs among the common people and explain their teachings in simple language (34, p. 67; 7, p. 505- 507). Unlike other dervish schools, there is no *vird** or *zikr* to be recited in Hurufism. But they gathered every morning at the house of the head priest, whom they called "Baba", and he gave each of them a glass of wine, a piece of bread and cheese. The disciples took it politely, rubbed a little on their faces and drank it (1, p. 154).

One of the other traditions of the Hurufis was that they secretly confessed their sins to "Baba". It seems that their belief was formed under the influence of Christianity. Fazlullah Naimi calls himself "و من عنده علم و الكتاب" in his work "Javidannama" as "a person who knows the science of the book". In other works and also in the books written by his followers, the following nicknames are attributed to Fazlullah Naimi: "Khatamul-ovliya", "Khatamus-sani", "Mazharul-uluhiyat", "Mesih-qaim", "Qaimi Ali Muhammad", "Mahdiyyi-Shahid", "Sahibi-bayan", "Sahibi-tawil", "Mazhari-kalami-gadim", "Zibhi-azim", "Shahidi-ala", "Azzi-fazluh", "Jalla izzuh" etc. (1, p. 154; 34, p. 65).

In the work "Kursinama", Fazlullah Naimi's nickname is mentioned as "Shahabeddin":

فضل را چون شد شاهاب الدین لقب

احتراق جن ز علم او طلب

Philological translation: Since Faz was given the nickname of Shahabaddin, now you should also look for the method of incineration of jinns in his science.

According to sources, the nickname of Fazlullah Naimi's daughter, who was killed in

Tabriz by the king of Karagoyunlu, was "Kalimatul-ulya wa Gurratul-ayn" (1, p.154).

Fazlullah was able to create a unique sect in the form of Alevi Mahdism, which could take the rights of the oppressed from foreign oppressors by combining his letter teachings with various elements of Sami, Alavi and Indian beliefs with beliefs of Iranian origin. Naimi declared that he was against some kind of injustice by claiming to be the "Mahdi". This aspect was the main reason for the disputes between the Hurufis and the ruling power. According to some researchers, Fazl Tabrizi worked to bring Iranians to power instead of Arabs (11, pp. 53-61). But one thing should not be forgotten, that in the period in question, Arabs were not in power in Iran. But if the term Arab means the Sunni sect followed by most Arabs, then Naimi's steps in this direction have found their logical answer (1, p. 154; 34, p. 67).

Fazlullah Hurufi announced in Tabriz in 778 A.H. that the Truth had manifested in his body and the mysterious truths were revealed to him. This event happened when he was forty years old. If we consider the date of his birth as 740 AH, taking into account that he stayed in Tabriz for two years, i.e. from 776 AH to 778 AH, it can be estimated that he was forty years old when he began to propagate Hurufism. Aliyul-Ala, who is considered his caliph, wrote in the poem "Kursinama" that his invitation coincided with 778 AH:

هست با ربع المئانی بیست و یک
کردگار و زیست شک
از حروف

چون ز فضل اسرار قران ناش گشت
هفتصد و هفتاد و هشت
بود مجرت

Philological translation: Sabul-Masani (Surah al-Hamd) is in year twenty-one, and there is no doubt that these are from Khaliq's letters, when the secrets of the Quran were revealed by Fazl, it was the seven hundred and seventy-eighth year of the Hijra (24).

According to the sources, as soon as Miranshah, the son of Amir Teymur, became

aware of the blasphemous words of the Hurufi sect during his rule in Azerbaijan, he sent Fazlullah Naimi from Shirvan to Tabriz and, after receiving a fatwa from the Sharia scholars of the time, had him executed, and his body was carried around the streets of Tabriz. After that, the Hurufis called Miranshah "Maranshah" (King of snakes) or "Dajjal" (an evil figure in Islamic eschatology similar to the Antichrist in Christianity, who will pretend to be the promised Messiah, appearing before the Day of Judgment according to the Islamic eschatological narrative.) in their books. The famous scholar Edward Brown writes that Fazlullah Naimi was executed in Shirvan and buried in the "Alinja" fortress of Nakhchivan (1, p. 154; 22, p. 219). Some sources also mention the Alinja fortress of Tabriz. But despite this, in the letter he wrote in the prison of Shirvan, Fazlullah talks about the "disloyalty" of the people of Shirvan and his situation with two verses, which confirms that he is in the hands of Shirvan:

در همه عمرم مرا یک دوست در شروان زبید
 کی باشد کجا ای کاش بودی آشنا
 من حسین وقت و زنا هالان بزید و شمر من
 جمله عاشورا و شروان کربال

Philological translation: Throughout my life, I didn't have a single friend in Shirvan, let alone a friend, I didn't even have a single acquaintance, I am the Hussein of my time, and the wicked people are Yezid and Shimr for me, and my period is Ashura from beginning to end, and Shirvan as Karbala (34, p. 64).

According to some sources, Fazlullah Naimi even invited Teymur himself to the Hurufism, and Teymur was enraged by his courage and ordered his murder. Perhaps, Teymur could not accept this invitation because he was slandered by Samarkand jurists and they incited him to kill Naimi (34, p. 64). Fazlullah Naimi wrote a will before his death, in prison or when he was taken to prison, and he expressed that he was

too worried about his children in this writing (13, p. 55; 34, p. 64).

At the end of that chapter, taking into account the political and social situation of that period and the prevailing religious conditions in the society, we present several concrete factors that led to the rapid spread of the Hurufi sect promoted by Fazlullah Naimi in the country:

- 1) - Fazlullah Tabrizi was a descendant of Astarabadi's Sayyid earned him great respect.
- 2) - His inclination towards Sufism created the impression of sharing the pain of the societies living at that time and sharing the same ideas with them.
- 3) - Fazlullah Naimi's skill in the field of dream interpretation caused him to be met with great respect and sympathy by many influential people.

But despite all this, the people belonging to the ruling forces and the influential scientists of the time determined that his ideas and thoughts were dangerous from a political and religious point of view, and they did their best to eliminate him and they succeeded in it (34, p. 64).

Students of Fazlullah Naimi

In the information provided by Izzeddin Fereshte, one of the followers of Fazlullah Tabrizi, it is reflected that he chose nine caliphs and four of them were "Mahrami-raz" (confident to secrets) and even some of them married his daughters (34, p. 65; 8, p. 387).

محرم خلوت سرای همدمی مجد و
 محمود و کمال هاشمی بوالحسن
 دان چار او را بازتاب چون وصیت
 کرد گفت اینک کتاب

Philological translation: Those privy to the secret of the Hamdam palace, Majd, Mahmud, Kamal Hashimi, and Bul-Hasan, know that they are four people, as if he made a will and said, now the book (29, p. 53; 34, p. 65).

Muinaddin Abulhasan Isfahani, nicknamed Aliyyul-Ala, was one of Naimi's main disciples and his successor. He met Naimi in Isfahan and he was 24 years old when Fazlullah was executed. Before going to Anatolia, Aliyyul-Ala first visited Syria and Palestine, and then he sent his manuscripts related to Hurufism and the book "Kalamul-Haqq" to Istanbul. As you know, one of Fazlullah Naimi's other well-known students was Imadaddin Nasimi. It was mentioned that he was executed in Aleppo in 828 AH (34, p. 65).

Izzeddin Abdulmajid ibn Fereshte was one of the supporters of Hurufi belief in Anatolia. He is mainly known as the person who translated Fazlullah Naimi's works, including "Javidannama" into Turkic. The execution of Fazlullah Naimi was a great blow to his disciples, but they did not lose heart and were engaged in spreading Hurufism in all Islamic countries. They wrote laments to Naimi, read rovza (elegy about the death of Moslem apostles) and cursed Miranshah (19, p. 174; 34, p. 66). Although Firishteoglu has been described as "one of the companions of Fazlullah," the chronological record makes it much more likely that he was initiated into the Hurufi doctrine by one Shams-ad-Din, or one of Shams-ad-Din's successors, Bayezid. It is not clear whether Firishteoglu himself taught any successors, his role as a propagandist consisted mainly of translating Fazlullah's three works into Turkish. The most significant of these was Ishkname-i Ilahi, presented by him as a translation of Javidannama. Due to its brevity (164 pages in the Istanbul edition of 1288/1871), this work cannot be a complete translation of the Persian synopsis, which covers about 250 folios of Ali Emir's Fars, 1000 manuscripts, not to mention the voluminous text written in the Astarabad dialect, which in any case, Firishteoglu would presumably be incomprehensible. The Ishkname was apparently meant to be secretly

distributed, as the translator invokes God's curses on whoever reveals it to the uninitiated.

Khaja Seyyid Ishaq, Darvish Husameddin, Darvish Amirali Keyvan, Darvish Sadr Zia are among the people who spread his ideas and beliefs after the execution of Fazlullah Naimi. Some of the mentioned people even had to go abroad from Azerbaijan and Iran in order to promote Hurufism. Apart from these, Naimi's own family was also involved in spreading Hurufism (35, p. 143; 34, p. 66). As known, Imadaddin Nasimi was one of the well-known personalities among the disciples of Fazlullah Naimi. When he was still young, he visited Fazlullah Tabrizi Astarabadi and was with him in all his trips. In addition to being a disciple of Fazlullah Naimi, Nasimi was also his son-in-law. Nasimi declared his thoughts and beliefs in his poems written in Turkish and Persian languages (34, p. 71; 5, p. 116).

Edward Brown mentioned Aleppo and 820 AH as the place and date of Nasimi's execution. According to the sources, he lost a lot of blood during the execution, and when the executioner asked why his color turned yellow, he replied:

آن دم که اجل موکل مرد شود آهم
 چو دم سحر گهی سرد شود
 خورشید که بردلتر از آن چیزی نیست
 در وقت فرو شدن رخس زرد شود

Philological translation: When doom becomes a man's attorney a man is sometimes cold in the morning, even a being in the world who does not have a heart like the sun, the color of his face turns yellow when it sets (17, 11-21; 34, p. 71).

Here, it would be appropriate to mention the names of two other literary poets, one of them is Rafii and the other is Tammannai. Rafii, one of Imadaddin Nasimi's students, wrote his book "Besharatnama" in Turkish. This work was inspired by Fazlullah Naimi's book "Javidani-kabir". The second poet was sentenced to death during the reign of

the first Ottoman Sultan Bayazid (34, p. 72; 26, p. 193). It is reflected in some sources that women also took an active part in promoting the Hurufi movement. Giyaseddin Muhammad wrote in his "Ustuvannama" about Naimi's children that he had two sons named Amir Salamullah and Amir Kalamullah, and two daughters named Bibi Fatihatul-kitab and Bibi Ummul-kitab (34, p. 72; 6, p. 27).

Yaqub Ajand writes that he had four daughters named Fatima Khatun, Bibi Khatun, Ummui-kitab and Fatihatul-kitab, and two sons named Salamullah and Nurullah (5, p. 99; 34, p. 72). Seyyid Ishaq also mentioned the name of his daughter Kalimatullah Hiya Ulya, who was appointed as Fazlullah Naimi's successor in his work "Mahramnama" (12, p. 19; 34, p. 72). In his will, Fazlullah Tabrizi Astarabadi appointed her as the representative and successor of his children. It is assumed that this daughter of Naimi was engaged in spreading Hurufism in Tabriz during the period of Karagoyunlu Jahanshah (839-872) and 500 other Hurufis who were involved in this work were killed together with her (34, p. 72).

Conclusion

As can be seen from the article, the period when the Hurufi sect was propagated by Fazlullah Naimi can be evaluated as a kind of transition period for Azerbaijan and Eastern

Islamic countries in general. So, from a political point of view, after the collapse of the Elkhanid dynasty, several small states that emerged in the territories of Azerbaijan and Iran had to give way to the great Safavid empire, ending their short lives. In the mentioned period, from the point of view of Azerbaijan and Iran, in terms of culture, the state and people of the Shiite sect, mainly from the Sunni sect, and from the social point of view, the turbulent Teymuri and Turkmans entered the relatively stable Safavid period. From the international point of view, this period is also considered a period of transition, as the Safavid state considered itself a part of the Islamic world, and was constantly engaged in protecting and even expanding its territory from a geographical and ideological point of view.

In conclusion, it should be noted that the cultural, political, social and economic factors that led to the creation of the Hurufi sect began to change their form after a while, and after the Safavids strengthened their position in Azerbaijan and Iran and faced the Ottomans, this sect began to appear in the territories of Azerbaijan and Iran. Until the 11th century, they were able to continue their existence under the name of Nuqtavis, and in the territories of the Ottoman Empire, until today, in the form of Bektashis.

REFERENCES

- 1 دکتر محمد جواد مشکور، فرهنگ فرق اسلامی، با مقدمه و توضیحات استاد کاظم مددیر. شانه چی، چاپ سوم، 1375، موسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، 582 ص
- 2 https://az.wikipedia.org/wiki/F%C9%99zullah_N%C9%99imi
- 3 <https://fa.wikipedia.org/wiki/%D9%81%D8%B6%D9%84%E2%80>
- 4 <http://www.aftabir.com/lifestyle/view/69394/%D8%B3%DB%8C%D8%AF%D8>
- 5 آژند، عقوب، حروفیه در تاریخ. تهران، نشر زی، ۹۶۳۱.
- 6 استرآبادی، غوث الدین محمد، استوانامه، نسخ خطی، کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران (ش ۲۰۱، سال ۶۴۸ ق).
- 7 براون، ادوارد. تاریخ ادبیات ایران. ج ۳، ترجمه علی اصغر حکمت. تهران: شرکت چاپ و نشر

بانک ملی، ۸۲۷۳۱

- تربیت، محمدعلی، دانشمندان آذربایجان. تهران، بی تا، ۴۱۳۱.
- نیم‌ی البغدادی، ابو منصور عبدالقاهر، اصول الدین. ج ۱، بیروت، ناشر دارالکتب علمیه، ۹۶۴۳۱.
- جامی، عبدالرحمن، نفحات النس. تهران: اطالعات، ۰۷۳۱.
- جوادزاده، رها بگیم، «زندگی نامه فضل هلا تغمی و جنبش حروفیه» مجله پژوهشی در خرد. شماره ۲. سال اول.
- حروفی، سید اسحاق، محرم نامه، زسخه خطی، دانشکده ادبیات دانشگاه تهران.
- حروفی، فضل هلا. وصیت نامه، نشریه شرقیات، ۶۴۳۱.
- حمیدی، فریده. «حروفیه در تاریخ» مجله فرهنگ و توسعه. شماره ۶. اسفند ۶۷۳۱.
- خنجی، فضل هلا بن روزبهان، مهمان نامه بخارا. تهران، سمت، ۰۷۳۱.
- خواندمیر، غیاث الدین بن مصام الدین، تاریخ حبیب السیر نی اخبار بشر. تهران، خوام، ۲۶۳۱.
- روملو، حسن بیگ، احسن التواریخ، ج ۱، هتمام دکتر عبدالحسن بن زوایی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۹۴۳۱.
- زرین کوب، عبدالسین، دنباله جستجو در تصوف ایران، تهران، امیر کبیر، ۲۶۳۱.
- سقاوی، شمس الدین محمد، الضوء المع الهل الفرق التاسع، بیروت: انتشارات دار مکتبه الحیاه، ۱۷۹۱.
- صفا، دبیح هلا، تاریخ ادبیات در ایران، تهران، نشر نردوس، ۶۶۳۱.
- عباسی، حبیب. «از شاعری تا شوریدگی» جهان کتاب، سال چهارم، شماره ۷ و ۸، سال ۹۷۳۱.
- عسقلانی، ابن حجر، انباء ال عمر بانباء العبر، تعلیقات دکتر حسن حبشی، جزء الثانی چاپ حیدرآباد دکن، بی تا، ۲۹۳۱ ق.
- علی العلی، کرسی نامه، نسخه خطی.
- کوا، صادق، واژه نامه گرگانی، تهران، دانشگاه تهران، موسسه انتشارات، ۰۹۳۱.
- گولپینارلی، عبدالباقر، تصوف در یکصد پرسش و پاسخ، ترجمه هاشم صبحانی، تهران: نشر کتاب، ۲۶۱۸۳۱.
- مدرس نیریزی، محمد علی. رباعه الدب، نیریز: چاپخانه شفق، بی تا.
- مقریزی، نوری الدین، ال عقود الفریده نی تراجم المعزان المفید. قم: دارالحدیث، بی تا.
- مهرجعفری، حسین، تاریخ تحولات سیاسی اجتماعی اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره نیم‌وزان و ترکمانان. ویرایش دوم، تهران، سمت ۹۷۳۱.
- نافجی، نصر هلا. خوابنامه، زسخه خطی، دانشکده ادبیات دانشگاه تهران.
- هدایت، رضاقلی خان، ریاض العارفین، به کوشش محمد علی گرگانی، تهران، بی تا، ۰۵۳۱.
- مهرجعفری، حسین، تاریخ تحولات سیاسی اجتماعی اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره نیم‌وزان و ترکمانان. ویرایش دوم، تهران، سمت، ۹۷۳۱.
- نوری الدین مقریزی، ال عقود الفریده نی تراجم المعزان المفیده، (قم: انتشارات دارالحدیث، بی تا).
- شمس الدین محمد سقاوی، الضوء المع الهل القرن التاسع، جزء السادس (بیروت، دار المکتبه، ۱۷۹۱).
- دکتر فراهاد صیوری فر و جمال لطفی، بررسی تاریخی فرقه حروفیه، خردنامه، شماره ۵۱، ۰۵۱.

پاپوز و زمستان ۱۳۹۱، صص ۵۵-۶۷

35 محمد جواد مشکور، «تئته حروفئه در نیرئز» بررسی های تاریخی (سال چهارم، شماره ۳۵ (چهارم)، ۱۳۹۱).

36. Кятиб Челеби «Кяшфуз-зунун», Институт Рукописей НАНА им. М.Фузули, шифр.

37. E. G. Browne, "Some Notes on the Literature and Doctrines of the Ḥurúfī Sect," JRAS, 1898.

КУЛЬТУРОЛОГИЯ И НОВЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

CULTUROLOGY AND NEW OPPORTUNITIES HUMAN DEVELOPMENT

Фуад Мамедов Prof. Dr. Fuad Mammadov

доктор исторических наук, профессор кафедры истории Академии государственного управления при Президенте Азербайджанской Республики, президент Ассоциации культуры «Симург», иностранный член РАЕН

Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department History of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan, President of the "Simurg" Cultural Association, Foreign member of the Russian Academy of Natural Sciences

Baku, Azerbaijan / Bakı, Azərbaycan

e-mail: fuadtm@azeronline.com

Pages / səhifələr – 33-49

<p>UOT UDC: 930.85.</p> <p>ORKID İD ORCID ID:</p> <p>Daxil oldu Received: 16.03.2023</p> <p>Qəbul olundu Accepted: 28.04.2023</p> <p>Redaktə etdi Edited by Prof. Dr. Maryam Seyidbeyli</p>	<p>Ключевые слова: культурология, развитие человека, культура, история, глобализация.</p> <p>Резюме</p> <p>В статье обосновывается необходимость установления науки, образования и просвещения как стратегических флагманов развития духовной культуры в постсоветских странах. Рассмотрена методология культурологии и ее значение для поиска новых возможностей для устойчивого человеческого развития. Показана важность формирования высококультурных людей и осуществления культурологических реформ для конкурентоспособного и безопасного социально-культурного развития постсоветских обществ.</p> <p>Key words: culturology, human development, culture, history, globalization.</p> <p>Abstract</p> <p>The article substantiates the need to establish science, education and enlightenment as strategic flagships for the development of spiritual culture in the post-Soviet countries. The methodology of cultural studies and its significance for the search for new opportunities for sustainable human development are considered. The importance of the formation of highly cultured people and the implementation of cultural reforms for the competitive and safe socio-cultural development of post-Soviet societies is shown.</p> <p>Açar sözlər: kulturologiya, insan inkişafı, mədəniyyət, tarix, qloballaşma.</p> <p>Xülasə</p> <p>Məqalədə postsovet ölkələrində mənəvi mədəniyyətin inkişafı üçün elmin, təhsilin və maarifçiliyin strateji flaqman kimi yaradılmasının zəruriliyi əsaslandırılır. Mədəniyyətşünaslığın metodologiyası və onun davamlı insan inkişafı üçün yeni imkanların axtarışı üçün əhəmiyyəti nəzərdən keçirilir. Postsovet cəmiyyətlərinin rəqabətqabiliyyətli və təhlükəsiz sosial-mədəni inkişafı üçün yüksək mədəniyyətli insanların formalaşmasının və mədəni islahatların aparılmasının vacibliyi göstərilir.</p>
---	--

В условиях глобализации и цивилизационного кризиса, сопровождающегося столкновением культур и интересов, единственным ключом к спасению человечества является высокая духовная культура, обусловленная опережающим развитием науки, образования и

просвещения. Истинным критерием ценности человека является не национальность, не этническая принадлежность, не религия, не возраст, не пол, не место рождения, не место проживания, а его духовная – интеллектуальная и нравственная, культура. Сознавая это, интеллигенция, деятели культуры - науки и образования, литературы и искусства, политики и чиновники каждой страны должны всесторонне способствовать развитию духовной культуры своего народа, формированию и развитию высококультурных людей, являющихся возобновляемым стратегическим ресурсом и главной движущей силой устойчивого, конкурентоспособного и безопасного развития общества и государства.

Азербайджанское государство уделяет огромное внимание прогрессу духовной культуры общества. Эта традиция еще в конце 60-х годов прошлого века была заложена Общенациональным Лидером азербайджанского народа Гейдаром Алиевым, придававшим культуре первостепенное значение в национальном развитии.

Гейдар Алиев, считавший, что «мир живет и развивается благодаря созиданию», подчеркивал, что «культура, наука и образование, будучи самым большим духовным богатством людей, являются одним из важных факторов, обеспечивающих стабильное развитие». Создатель современной Азербайджанской Республики справедливо отмечал, что «народ всегда ценят по его интеллигенции, по его культуре, по его науке». При этом Гейдар Алиев призывал поднять в обществе авторитет интеллигенции, деятелей культуры и науки. Оценивая такой стратегический институт культуры как наука, он говорил: «Каждый ученый дорог. Но особое место среди ученых занимают те, которые соединяют теорию с практикой, реализуют свои замыслы и извлекают из них реальную пользу, приносят обществу, стране и народу конкретную пользу» [Афоризмы Гейдара Алиева, 2008].

Только духовная культура может спасти мир. Наука, образование и просвещение обеспечивают развитие интеллектуальной и нравственной культуры народа. Высокое искусство и

прекрасная литература формируют национальную самобытность и самосознание, позитивный характер, благородство души, этику и эстетику людей. Материальное и нематериальное культурное наследие расширяют мировоззрение и формируют чувство гордости за культурные ценности и исторические достижения народа, патриотизм граждан каждой страны. Распространение ценностей и достижений национальной культуры в зарубежных странах способствует оценке и признанию вклада каждого народа в мировую культуру и цивилизацию, росту взаимопонимания, человеческой солидарности и сотрудничества, укреплению мира и гуманитарной безопасности.

Однако лишь художественное, мифологическое, философское, религиозное, обыденное или эзотерическое видение мира, основанное на эмоциональной оценке и сумме субъективного и объективного отражения действительности, не может обеспечивать полноценного развития людей и формирования конкурентоспособного человеческого капитала. Знание, умение, организованность, нравственность и созидательная деятельность, которыми характеризуется высококультурный человек, требуют опережающего развития науки и образования, являющихся стратегическими флагманами духовной культуры общества, а также осуществления продуктивного культурологического просвещения различных категорий

общества. Понимая это, необходимо развивать и распространять во всем мире универсальные культурологические знания, основанные на достижениях науки, как главного ресурса социально-культурного прогресса.

Важнейшим источником таких знаний является наука о культуре – культурология, дающая правильное, верифицированное понимание культуры, как прогрессивной жизни и деятельности человека, общества, государства и человечества. Культура начинается со знаний. Это знание, добро, развитие и благосостояние. Благодаря развитию человеческого разума и души, прогрессивным социальным трансформациям общества, культура способствует преодолению невежества и ведет человечество от хаоса к порядку. С древнейших времен - до наших дней в основе мотивации развития культуры неизменно лежат - забота о сохранении и улучшении человеческой жизни, ценности справедливости, истины и порядка [Мамедов 2002, с. 12,14].

В научном понимании культура – это триада: созидательный процесс, его результаты и технологии. Это процесс познания и преобразования человеком природы, самого себя и общества, образуемые в результате духовные (умственные и нравственные) и материальные ценности и нормы, а также технологии их производства, хранения, использования и передачи новым поколениям. Без такого понимания культуры как целостной социальной системы, каковой она является в действительности, невозможно увидеть и использовать заложенные в ней огромные преобразовательные возможности для человеческого развития [Мамедов 2002, с.188].

Понятие «культура» впервые было сформулировано в Древнем Риме, во втором веке до н.э. Катонем Страшим, вложившим в него понимание человеческой деятельности по преобразованию природы. Примерно через 150 лет Цицерон назвал культурой процесс «воздвигания души» самого человека, видя в нем способ преодоления проявлений варварства и инструмент для превращения человека в полноценного гражданина. В действительности культура является синтезом этих двух подходов, включающих также преобразование человеческого разума [Цицерон].

Как целостная социальная система культура включает в себя науку и технологию, образование и просвещение, литературу и искусство, национальные нравственные ценности и правовые нормы, образ жизни и систему жизнеобеспечения, экономику и финансы, организацию и управление, медицину и экологию, информацию и СМИ, социальную этику, религию, спорт, международные отношения, культуру труда и др. При этом каждая сфера целостной системы культуры имеет свою сущность, особенности, структуру, функции, цели, историю, энергию, вектор развития и результаты, а также свою «контекстуальную» культуру, являющуюся показателем специфики, уровня и качества ее развития. В результате развития культуры образуются научные, образовательные, нравственные, материальные, художественные, этические, эстетические, управленческие, производственные, семейные, бытовые, коммуникационные и иные ценности и нормы, создаются и совершенствуются технологии жизнедеятельности, регулирующие развитие личности и общества [Мамедов 2013, с.332].

Стратегическими флагманами этой системы являются наука, образование и

просвещение, обеспечивающие социально-экономический прогресс и рост благосостояния народа. Без научной революции и Эпохи Просвещения в Европе, сопровождавшихся прогрессивными изменениями в области образования, ни высокая интеллектуальная культура, ни высокая культура труда, ни высокий общекультурный уровень народов западных стран, лежащие в основе социально-культурного прогресса и промышленной революции, не были бы возможны. Образование является важнейшей частью культуры, представляющей процесс передачи накопленных в культуре знаний новым поколениям людей. Современная революция в образовании, во многом обусловленная самообразованием и самосовершенствованием людей, невозможна без универсальных культурологических знаний.

Правильное понимание феномена культуры, развитие в стране универсальных культурологических знаний и навыков, использование системного культурологического подхода к государственному управлению, помогут повысить компетентность и эффективность в управлении развитием целостной системой культуры, улучшить координацию деятельности, направленной на удовлетворение меняющихся потребностей устойчивого, конкурентоспособного и безопасного национального развития на длительную перспективу.

К осмыслению понятия «культура» в конце XIX века впервые обратился представитель школы неокантианства, немецкий философ, профессор Генрих Риккерт. Он называл культуру благом, рассматривая ее как процесс создания уникальных социальных ценностей и их совокупность. При этом понятие о культуре

он связывал с познанием, которое дают «науки о духе», которые, в отличие от «наук о природе» впоследствии стали называться гуманитарными. Ученый полагал, что не имеющий идеала в жизни человек не может правильно жить, в духовном смысле этого слова [Мамедов 2015, с.13].

Термин «культурология» для обозначения науки, исследующей культуру, в 1909 году впервые применил один из крупнейших реформаторов науки и натурфилософии XX века, Лауреат Нобелевской премии, известный немецкий ученый-физхимик и философ культуры Вильгельм Оствальд, рассматривавший сознание как энергию, а функцию культуры как сохранение и сбережение энергии. В своей работе «Энергетические основы науки о культуре» (1909г.) В. Оствальд определил жизнедеятельность как форму трансформированной природной энергии. Выдвинув идею энергетизма, он связал с ней основную сущность философии природы и культуры, и обратил внимание на необходимость правильного использования энергии при помощи культуры, не растрачивая ее понапрасну. Рассматривая культуру как совокупность факторов, служащих прогрессу человечества, В. Оствальд заявил о необходимости создания науки о культуре, которая будет изучать реальные процессы, происходящие в цивилизациях. Считая, что наука об обществе мало отличается от психофизиологии, являясь частным историческим случаем биологии, в 1915 г. В. Оствальд определил место культурологии в системе наук XX века [Мамедов 2015, с.14].

Основы науки о культуре, в первой половине XX века, впервые в мире были заложены американским ученым Лесли Алвином Уайтом. Опираясь на подходы античных авторов, а также Тейлора,

Моргана, Ибн Халдуна, Канта, Гердера, Конта и других ученых, труды которых содержат истоки теории социальной эволюции, Лесли Уайт впервые раскрыл роль культуры, как технологического фактора роста благосостояния, показав, что ее главной функцией является удовлетворение потребностей человеческой жизни. Впервые введенное Уайтом в научный оборот новое понятие культуры, обоснование им использования термина «культурология» для науки о культуре, переосмысление концепции эволюции и выбор системного подхода, позволяющего исследовать культуру человечества как целостную систему, имел революционное значение для социальных и гуманитарных наук [Мамедов 2013, с.315,316].

Появление науки о культуре, создало основу для правильного понимания культуры и творческого использования заложенных в ней преобразовательных возможностей в интересах человеческого развития. Как экстарсоматическая (надбиологическая) система, культура имеет собственные принципы и закономерности функционирования и развития в пространстве и во времени. Как целостная система, включающая интеллектуальную, нравственную, социальную и технологическую подсистемы, она обладает неограниченным трансформационным потенциалом. Жизнь подтвердила правильность открытий Уайта и высокую ценность созданной им науки - культурологии, оказавшейся способной логически решать сложные научные и практические задачи на качественно новом уровне, выходящем за рамки возможностей традиционных гуманитарных и социальных наук.

Развивая и дополняя основные идеи Лесли Уайта и анализируя культуру сквозь призму потребностей человека,

американский ученый Абрахам Маслоу определил в качестве меры совершенства культуры ее способность удовлетворять потребности человека и создавать благоприятные условия для социальной реализации потенциальных способностей личности. Модель «идеального общества», разработанная Маслоу, построена на принципах человеческой гармонии, безопасности, возможности максимального развития способностей и самореализации – через гуманистическое преобразование социальных институтов культуры и изменение сознания людей [Мамедов 2013, с.316].

Перманентные изменения в науке и человеческой жизнедеятельности настоятельно требуют ревизии устаревших представлений о сущности культуры и ее преобразовательных возможностях для развития человека и общества. В действительности культура – это не «часть общества» и не «надстройка над экономикой». Предметы материальной культуры, образованные при помощи экономического производства, являются результатом материализации интеллектуального труда человека, а сама материальная культура является функцией от культуры интеллектуальной.

Мировой опыт свидетельствует о том, что нежелание признавать ошибки ведет к защите устаревших представлений в ущерб новым достижениям науки, что, в конечном итоге, тормозит социальный прогресс. В XX веке в СССР, из-за существовавшего по отношению к Западу «железного занавеса», были названы лженауками и отвергнуты генетика, кибернетика и наука о культуре - культурология, что не лучшим образом сказалось на темпах развития биологии и управления производством и обществом в бывших советских республиках. Если к этому добавить еще «синдром Нильса

Бора» - лауреата Нобелевской премии, согласно которому в каждом обществе, в большей или меньшей мере существует сопротивление новому в науке, тормозящее общественное развитие, то нетрудно понять, почему в некоторых постсоветских странах до сих пор культурология не институционализована как наука и учебная дисциплина. Если значение кибернетики и генетики было понято сравнительно быстро, то ценность культурологии была недооценена, из-за неоправданно ограниченного, узкого представления о культуре, главным образом, как о литературе, искусстве, нормах этики, культурном наследии, обычаях и традициях, полагая, что все это является предметом филологии, искусствоведения и других наук.

Культурология, которую можно назвать «наукой о мудрости», имеет незаменимое значение для прогресса духовной культуры личности и общества, устойчивого человеческого развития, продуктивного государственного строительства и управления. С целью получения достоверных знаний, в культурологии используются наблюдения фактов и их описания, измерения, анализ результатов исследования, их систематизация и синтез, а также прогнозирование развития духовной культуры в зависимости от факторов культурного развития, состояния социальной среды, экономических и политических процессов. Практически полезные креативные возможности культурологии для совершенствования духовной культуры человека и общества делают ее ключевой научной парадигмой XXI века.

Культурология - наука, направленная на выработку и систематизацию объективных знаний о сущности, особенностях, истории,

достижениях, закономерностях развития, технологиях и преобразовательных возможностях культуры, как «второй», искусственной природы, созданной умом, душой и трудом человека. В условиях постоянных изменений, опираясь на опыт, интуицию, экспертизу и инновационные идеи, она производит новые научные знания и выявляет новые преобразовательные возможности действительности в интересах человеческого развития. На основе научного познания, наблюдения, критического и сравнительного анализа процессов и явлений природы и общества, обобщения и систематизации фактов и явлений культуры, она устанавливает закономерности социально-культурного развития общества и прогнозирует будущее. Эта интеллектуальная деятельность способствует прогрессивному преобразованию действительности, производству, хранению, потреблению, совершенствованию культурных ценностей и норм, их передаче новым поколениям [Мамедов 2022, с. 278].

Системный культурологический подход – лучший способ научного познания любого объекта целостной системы культуры, представляющей собой систему взаимосвязанных элементов или совокупности взаимодействующих объектов, совокупности культурных сущностей и отношений. В нем нашла отражение концепция культуры, как целостной системы, сформулированная Лесли Алвином Уайтом, основавшим науку о культуре еще в первой половине XX века, а также исследования А. Богданова, Л. Берталанди, Э. Боно, И. Блауберга, Л. Ларуша, Г. Саймона, П. Друкера, А. Чандлера, В. Садовского, Э. Юдина, А. Холла, Р. Фейджина, и др. [Системный подход]

Рассматривая культуру как целостную систему, системный культурологический подход дает возможность увидеть наиболее полную и верифицированную панораму изучаемого объекта и новые возможности его продуктивного использования. Используя такие принципы как целостность, иерархичность, структуризация, множественность и эмергентность (несводимость свойств системы к сумме свойств её компонентов), он позволяет избежать субъективного, одномерного видения исследуемого объекта, раскрыть все его грани, составляющие части, их взаимосвязь и взаимозависимость. Каждый объект культуры рассматривается как сложная, взаимосвязанная система и, одновременно, как составная часть более крупной, целостной системы духовной культуры общества и человечества.

Начиная с 1989 года, в целях научного содействия развитию духовной культуры и формированию высококультурных людей, как стратегического возобновляемого ресурса устойчивого развития Азербайджанской Республики, исследования в области культурологии впервые стали проводиться и Ассоциацией культуры Азербайджана «Симург». В основу этой деятельности был положен постулат о том, что «культура – это главный критерий ценности человека, ключ к формированию его жизнеспособности, умению отвечать на потребности и вызовы времени, а ценность этой культуры обусловлена умственным, профессиональным и нравственным самосовершенствованием человека, его способностью преодолевать невежество и сверхэгоизм, изменять себя и окружающий мир к лучшему». [История Ассоциации культуры Азербайджана «Симург» 2015, с.44]

В качестве методологии, наряду с принципом историзма, дедуктивной логикой Аристотеля, индуктивной логикой Френсиса Бекона, метафизической логикой Иммануила Канта и диалектической логикой Гегеля, нами впервые была использована «нечеткая логика» Лютфи Заде. Данная методология предусматривает использование универсального системного подхода, дающего возможность комплексного, междисциплинарного изучения культуры как целостной социальной системы. При этом была применена совокупность 12 органически взаимосвязанных между собой - логического, качественного, количественного, структурного, функционального, исторического, пространственного, сравнительного, ситуационного, антропологического, психографического и демографического методов исследования. Совокупность этих научных подходов способствует формированию объективного научного мировоззрения, целостного видения панорамы исторических изменений культуры, технологических и нравственных возможностей развития человека, общества, государства и мирового сообщества в пространстве и во времени. [Мамедов 2013, с.345-348]

В качестве методологической инновации нами был разработан универсальный метод «культурологическая пирамида», состоящий из трех уровней – «познания», «понимания» и «созидания», включающих такие ступени, как – «сущность», «особенности», «история», «достижения», «законы развития», «технологии», «новые возможности» и «видение будущего», а также ряд определений, постулатов, концепций и формул. [Мамедов 2013, с.3]

Достижения азербайджанской культурологии во многом обусловлены творческим использованием теории

нечеткой логики Лютфи Заде, в которой заложен огромный ресурс управленческих возможностей. Универсальные культурологические знания специалистов, политиков и управленцев, получаемые в результате их культурологической подготовки, с использованием возможностей теории нечеткой логики, имеют важное значение для эффективного государственного управления. Они позволяют успешно применять системный культурологический подход к анализу, пониманию, управлению и прогнозированию сложных процессов развития духовной культуры и социально-культурной политики.

Как известно, нечеткая логика Лютфи Заде, основанная на математическом понятии нечеткого множества, использует понятие лингвистической переменной, которая может принимать различные значения фраз. В силу этого, методология культурологии с использованием принципов нечеткой логики Лютфи Заде, дополняя картину культуры различными взаимосвязанными гранями, обеспечивает ее целостность. Она позволяет видеть относительную «иерархию», уровень, степень развитости, определяющие состояние и возможности человека или явления, что особенно ценно в экспертной деятельности, необходимой для принятия правильных решений [Нечеткая логика].

Незаменимость теории нечеткой логики в культурологической экспертизе обусловлена тем, что она позволяет получить ответ или выявить возможные ситуации в случаях, когда традиционная логика не может дать четкий ответ на поставленный вопрос. Вместо четкой «черно-белой логики» Аристотеля - «день» или «ночь», «да» или «нет», она использует широкий диапазон смыслов и значений – «истина, ложь, возможно, иногда, не

помню, как бы да, почему бы и нет, ещё не решил, не скажу и др.», позволяющие видеть окружающий человека диалектический мир культуры и самого человека во множественности его проявлений и переходных явлений. С учетом этих допустимых лингвистических значений, называемых «термножествами», с использованием союзов «и», «или», «не», «очень», «более или менее», определяется «высокое», «среднее», «низкое», «очень низкое» и т.д. качество культуры или ее компонентов, позволяющее делать верифицированные логические выводы, характеризующие состояние или уровень развития изучаемого субъекта и объекта культуры, и помогающие принимать объективные оценки и соответствующие решения [Нечеткая логика].

Использование системного культурологического подхода облегчает задачу формирования и развития высококультурных людей, являющихся стратегическим возобновляемым ресурсом и главной движущей силой устойчивого, конкурентоспособного и безопасного развития каждой страны. Формирование и развитие таких людей, обусловленное развитием и эффективным использованием науки, образования и просвещения, является ключевой задачей социально-культурной политики.

Высококультурный человек – это достойный гражданин, с высоким уровнем знаний, умений, организованности, нравственности и созидательной деятельности. Такие граждане стремятся к достойной жизни не только для себя, но и ради блага других людей, на основе принципов добра, знания, созидания, патриотизма, социальной справедливости и человеческой солидарности. Неотъемлемой частью их культуры являются навыки, технологии, опыт,

культура труда, культура управления, порядок, дисциплина, правила и закон, самостоятельность, энергия, ответственность и воля. Эти люди являются национальным достоянием общества и государства. Они отличаются компетентностью, профессионализмом, патриотизмом, справедливостью, честностью, культурой оценивания людей, заслугами перед Родиной. Среди свойственных им нравственных качеств можно назвать - любовь, дружбу, человеколюбие, великодушие, мужество, героизм, приверженность истине, мудрость, милосердие, совесть, преданность, семейную культуру, честь, уважение к старшим, любовь к детям, гостеприимство, социальную этику, национальную и общечеловеческую солидарность и др. [Мамедов 2021, с.162] Принимая во внимание значимость названных судьбоносных качеств для национального развития, высокую духовную культуру следует распространять, прививать, внедрять, а если придется, и насаждать среди населения даже силой, иначе, в результате деградации умственной и нравственной культуры, общество и государство может постигнуть невосполнимый коллапс.

Для повышения качества жизни, поддержания политической стабильности и совершенствования культуры жизнедеятельности народа, необходимо повышать эффективность и качество работы научных учреждений и учебных заведений, совершенствовать законодательство, обеспечивающее опережающее развитие интеллектуальной культуры, повышение социального престижа и материального статуса ученых и педагогов, предотвращающее «утечку умов» из страны. Многое зависит от качества работы телевидения, музеев, театров, библиотек, издательств,

учреждений искусства, системы культурологического просвещения, обеспечивающих активный культурогенез народа, сохраняющий нравственные ценности каждой национальной культуры и обогащающие ее достижениями интеллектуальной культуры человечества. Немало предстоит сделать для повышения уровня культуры труда, производства и ответственности учителей, журналистов и других специалистов. Серьезное внимание должно уделяться повышению уровня культуры семей, молодежи и женщин, культуре управления государственных учреждений и неправительственных организаций.

Каждая семья, каждый коллектив, ученые, педагоги, просветители, деятели литературы и искусства, интеллигенция в целом, государственные и неправительственные структуры должны способствовать формированию и развитию высококультурных людей, являющихся главным национальным достоянием, национальным богатством государства. Это особенно актуально сегодня, когда мировая цивилизация находится в состоянии глубокого кризиса, обусловленного конфликтом культур и интересов, сокращением природных ресурсов, социально-экономическими, политическими и экологическими вызовами. Охвативший многие страны и народы глобальный кризис дает о себе знать, прежде всего, в деградации духовной – умственной и нравственной культуры человечества. Положение усугубляется материальным неравенством и демографическими особенностями рыночной экономики, усложняющими управление в демократических странах. [Мамедов 2021, с. 166, 167]

Культура человечества условно делится на духовную и материальную. В рамках цивилизации духовная культура

диалектически противостоит антикультуре, в которой воплощены негативные черты и особенности людей, обусловленные неблагоприятной генетикой, неправильным воспитанием, эгоистическим характером или невежеством. Духовной культуре, представляющей собой гуманистический созидательно-преобразовательный процесс, его результаты – ценности, нормы и технологии, обеспечивающие сохранение и улучшение человеческой жизни, все труднее противостоять деструктивным процессам техногенной цивилизации. Предметы материальной культуры, представляющие собой результат материализации интеллектуального труда, не могут изменить ситуацию к лучшему, без участия духовной культуры человека, основанной на позитивных ценностях и гуманистических человеческих качествах.

«Добру и Злу дано всегда сражаться
и в вечной битве Зло сильнее тем,
что средства для добра не все годятся
меж тем как Зло не брезгует ничем»

Эти гениальные слова Мирзы Шафи Вазеха дают понимание того, правом силы, или силой права изменить поведение человека вряд ли удастся, ибо «поведение человека изменяется с изменением его культуры». Духовная культура – безусловный фактор спасения человека и человечества от зла и гибели как результата неправильного мышления и поведения, во многом обусловленных сверхэгоизмом одних и невежеством других. Она включает в себя все созданные для удовлетворения жизненных потребностей блага культуры, позитивное и прогрессивное достояние, обеспечивающее безопасную жизнь общества и человечества. Это достижения науки, образования и просвещения, литературы и искусства, способствующие развитию интеллектуальной и

нравственной культуры общества, техники и технологии, культуры труда и производства, культуры семьи и жизнедеятельности, человеческих и международных отношений, права, медицинской, экологической и религиозной культуры. Антикультура – это, опасные для мира и устойчивого развития народов качества людей, деструктивные явления и процессы, разрушающие нравственность и гуманистические основы жизни человечества.

Главной проблемой современной цивилизации является деградация ценностей высокой духовной – интеллектуальной и нравственной культуры людей, негативно отражающаяся на социальной гармонии и стабильности общества. От интеллектуальной и нравственной культуры личности и общества, формируемых за счет правильного воспитания и обучения детей и молодежи в семье и обществе, во многом зависят культурные ценности, идеология и потенциал человеческого капитала государства. Ими определяются мышление, понимание и поведение людей, уровень развития и результаты человеческой жизнедеятельности в области науки, образования, просвещения, литературы, искусства, политики, управления, сохранения культурного наследия, производства, технологий, сервиса, правовой деятельности, обороноспособности, медицины, быта, экологии, социальных и международных коммуникаций, грамотность населения, состояние религиозной культуры и др.

Преобладание массовой культуры, порождающей непонимание многих позитивных политических процессов, направленных на устойчивое развитие, сопровождается не только снижением социальной активности людей, но и уровня

профессионализма и компетентности, представляющим опасность для хорошего управления. Хотя из-за своих внутренних противоречий, обусловленных столкновением противоположных сил и интересов, демократия никогда не была гарантией против человеческих ошибок, тем не менее, по мнению ученых, она способна на самокоррекцию. И здесь все зависит от уровня духовной культуры. Высокая духовная культура личности и общества в каждой стране является условием гуманитарной безопасности человечества, безальтернативной спасительной силой мировой цивилизации.

Недооценка высокого социального статуса ученых и педагогов, а также необходимости опережающего развития и мотивации интеллектуальной культуры, способствующая оттоку из страны высококультурных и умных людей, может привести к доминированию массовой культуры общества. Опережающее развитие интеллектуальной культуры, в первую очередь, интеллектуального потенциала молодежи – путь к высокому благосостоянию и устойчивому развитию страны. Это одно из условий предотвращения «утечки мозгов», которой наносится серьезный культурно-экономический, а иногда и политический ущерб третьим странам, в то время как ведущие государства, принимающие и обеспечивающие мигрантов, приобретают огромный и дешёвый интеллектуальный капитал.

Становится очевидным, что мир в целом, и каждое общество в отдельности, может спасти только высокая духовная – интеллектуальная и нравственная культура. В условиях цивилизационного кризиса стратегической целью государства, нацеленной на позитивный образ будущего, является совершенствование жизнеспособного общества и сильного

государства, с эффективной культурой – наукой, образованием, литературой и искусством, конкурентоспособным человеческим потенциалом и экономикой, обеспечивающими высокое благосостояние и обороноспособность, устойчивое и безопасное развитие.

Исторический опыт показывает ключевую роль социально-культурного кода народа, обусловленного интеллектуально ориентированной духовной культурой и научно-обоснованной социально-культурной политикой, в прогрессивном и безопасном развитии государства. Миром правит интеллект. В основе социально-культурного прогресса и экономического могущества ведущих стран мира лежит опережающее развитие интеллектуальной культуры, обеспечиваемое приоритетным развитием таких флагманов духовной культуры как наука, образование и просвещение, а также высокая культура труда и управления. Государства, не обеспечивающие в социально-культурной политике опережающего развития науки и образования, неизбежно отстают в своем развитии, не взирая на наличие богатых природных ресурсов, национально-нравственных ценностей и культурного наследия, развитого искусства и литературы. Сравнительный анализ «культурной революции» Мэйдзи в Японии (1868—1889 гг.), превративший отсталую аграрную страну в одно из ведущих государств мира, и «белой революции» в Иране (1963—1979 гг.) показывает, сколь судьбоносное значение имеют правильное понимание, выбор алгоритмов развития и использование духовной культуры для спасения и процветания Отечества.

Сформулировав правильные культурологические императивы – «Национальный дух плюс европейское знание» и «Просвещенное правление»,

определив интеллектуальную культуру в качестве главного приоритета национального развития, Япония в короткий исторический срок добилась выдающихся успехов в социально-культурном и экономическом развитии страны. При этом в основу социально-культурной политики были положены сильная национальная идея, основанная на нравственных ценностях японской культуры, демократизация и меритократизация культуры в стране [Мамедов 2002, с.423,424]. В Иране же, несмотря на ряд прогрессивных процессов «белой революции», вследствие недооценки системного культурологического подхода в государственном управлении, не удалось обеспечить гармоничное развитие «двух крыльев» духовной культуры народа – интеллектуальной и нравственной. Вследствие этого и нарушения баланса интересов различных категорий народа, обеспечивающих социально-политическую стабильность общества, произошло углубление социально-культурной поляризации общества и возникли предпосылки для интеллектуальной неготовности масс к прогрессивным политическим реформам. Недооценка роли образования и просвещения народа, аккультурации масс и инкультурации личностей, формирования и развития общества высококультурных людей, как основы и движущей силы человеческого капитала, а также интересов различных социальных групп общества привело к безуспешности «белой революции» в Иране. Успешное социально-культурное развитие Японии, начавшееся в конце XIX века, во многом обусловлено заимствованием западноевропейского опыта социально-культурного развития, и формированием государством социально-культурного кода японского народа,

ориентированного на опережающее развитие интеллектуальной культуры.

Начиная с периода средневековья, интеллектуальная культура, как приоритет социально-культурного, развития лежит в основе могущества ведущих государств Запада. Уже в Эпоху Возрождения в Европе западные страны определили в качестве главного приоритета интеллектуальную культуру – науку, образование и просвещение. Созданное в XV веке Иоганном Гутенбергом в Майнце книгопечатание имело революционное значение для развития европейской и мировой культуры и цивилизации. В XVI веке происходит становление и развитие классической экспериментальной науки в Европе. Этому способствовали достижения таких ученых как Николай Коперник (1473—1543), Галилео Галилей (1564—1642), Иоганн Кеплер (1571—1630), Исаак Ньютон (1643—1727), Андреас Везалий (1514—1564), Тихо Браге, Браун, Гоббс, Гарвей, Бойль, Гук, Гюйгенс, Лейбниц, Паскаль и другие. Опубликованные в XVI веке труды Н. Коперника «О вращении небесных сфер» и А. Везалия «О строении человеческого тела» положили начало научной революции в Европе. Принципиально новые научные теории, коренным образом менявшие представления о мире, повышали уровень интеллектуальной культуры европейского общества [История науки.].

В XVII веке наука окончательно сформировалась как стратегический социальный институт духовной культуры, обеспечивавший качественное образование и просвещение, прогрессивное социально-экономическое развитие европейских стран. В последующий период открытия в области математики, физики, астрономии, биологии и химии, коренным образом изменили взгляды на природу и общество. В отличие от античного и средневекового

периода, исследования европейских ученых стали строиться не только на основе логики, но и на основе эмпирических наблюдений, индуктивного метода Френсиса Бэкона, позволявшего проследить закономерности общественного развития.

Развитие науки способствовало распространению универсальных знаний о природе и обществе. Под влиянием научной революции XVII века в Англии, в XVIII веке в Европе началась Эпоха Просвещения - одна из ключевых эпох в истории европейской культуры. Интеллектуальное движение этой эпохи оказало прогрессивное влияние на политическую, этическую и социальную культуру Европы и США. В эпоху Просвещения, рассматривавшей разум, как единственный критерий познания человека и общества, знание было объявлено как национальное достояние, доступное для всех, а наука – как необходимая и практически полезная основа социально-культурного развития общества. В целях широкого распространения в обществе универсальных знаний, в 1751—1780 гг. была издана 35-томная «Энциклопедия Дидро», собравшая воедино все накопленные человечеством знания о мире, жизни и обществе, науках, ремеслах и технике [Эпоха просвещения].

Исторический опыт социально-культурного развития западных стран и Японии и сегодня не потерял своего парадигмального значения, и может быть творчески использован для устойчивого развития постсоветских стран.

Развитие духовной культуры общества, на основе гармоничного развития интеллектуальных и нравственных ценностей, требует периодических трансформаций национальной культуры, обеспечивающих непрерывное совершенствование

национальной культуры и дальнейший рост ее жизнеспособности. Практической формой осуществления таких трансформаций могут служить культурологические реформы, предполагающие распространение универсальных культурологических знаний, при помощи науки, образования и просвещения. Культурологические реформы – научно обоснованные социально-культурные трансформации, направленные на перманентное повышение жизнеспособности общества и государства на основе научного подхода к пониманию и использованию преобразовательных возможностей духовной культуры. Они создают предпосылки для повышения темпов национального прогресса и устойчивого развития, обеспечения приоритетов развития интеллектуальной культуры и нравственных качеств народа, международных стандартов культуры труда и производства, высокой культуры государственного управления, профессионализма и ответственности граждан.

Осуществление инновационных культурологических реформ поможет установлению приоритетов развития интеллектуальной, этической, трудовой, правовой и управленческой культуры, опережающим развитием которых в определяющей степени обусловлен рост благосостояния общества, развитие конкурентоспособной экономики и высокой обороноспособности государства. Установление этих приоритетов неизбежно ведет к образованию «точек роста» в стратегическом движении государства к «высоким» целям, обеспечивающим конкурентоспособность в мировом масштабе. Реформы обеспечат культурный прорыв в области развития науки, образования, управления, экономики, экологии, здравоохранения,

обороноспособности, культуры семей и молодежи, сокращение разрыва между культурным уровнем народных масс и культурных элит, обеспечивающих мобильность общества в достижении целей государства. Они заложат необходимые предпосылки для культурного возрождения и надежного будущего народа в новых исторических условиях.

Культурологические реформы предполагают создание государством условий, способствующих успешному осуществлению прогрессивных преобразований, к которым могут быть отнесены:

□ Совершенствование ценностей, целей, стратегических направлений и государственных приоритетов национального развития;

□ Содействие приоритетному развитию интеллектуальной, этической, правовой и управленческой культуры, как основы социально-экономического прогресса общества.

□ Оценка и эффективное использование имеющихся специалистов и результатов их деятельности в целях социально-культурного прогресса; создание благоприятных материально-технических и социальных условий для их жизнедеятельности.

□ Формирование в обществе правильного, научного понимания сущности и огромных преобразовательных возможностей духовной культуры.

□ Введение в систему государственного образования обязательного культурологического образования в целях подготовки, переподготовки и воспитания высококвалифицированных специалистов для различных областей духовного и материального производства.

□ Формирование меритократического воспитания детей и молодежи, способствующего сильной мотивации высокопроизводительного труда и устойчивого государственного порядка, а также преодолению социального неравенства, как фактора потенциальной угрозы социально-политической стабильности общества.

□ Введение обязательной культурологической экспертизы программ и проектов устойчивого национального развития.

Реформы позволят активизировать роль творческой интеллигенции, культурных и политических элит в «духовном производстве» – деятелей науки, образования, литературы и искусства, политиков, управленцев, юристов, журналистов и других специалистов, обладающих высокой профессиональной компетенцией. Они помогут укреплению патриотизма, культурной идентичности, единства, солидарности и сотрудничества людей, представляющих разные социальные категории, этносы и религии на основе национальных интересов страны [Мамедов 2021, с. 131].

Управление социально-культурным развитием, главным ресурсом которого является высококультурный человек, должно все время совершенствоваться на основе достижений современной науки. Исходя из мирового опыта, в этом управлении могут быть использованы такие постулаты классической и неоклассической школы административно-государственного управления, как: наука, гармония, сотрудничество и обеспечение высокой производительности труда на каждом рабочем месте. При этом важно соблюдать правила использования человеческого фактора, как необходимого условия эффективности, имея в виду

культуру и поведение личности, психологический климат в коллективе и мотивацию труда, гармонично применять системный и ситуационный подход к управлению.

Согласно сформулированному Лейсли Уайтом закону («закон Уайта»), «поведение человека изменяется с изменением его культуры». Обращаясь к этому закону не трудно понять сколь важно сегодня развитие духовной культуры и научной основы ее развития – культурологии, для позитивной трансформации граждан различных стран мира, для формирования и совершенствования высококультурных людей, являющихся главной движущей силой человеческого капитала и устойчивого развития общества.

Исходя из практической ценности культурологии для устойчивого и безопасного национального развития постсоветских стран, было бы целесообразно:

□ Подготовить и рассмотреть законопроекты «Об опережающем развитии интеллектуальной культуры и повышении престижа ученых и педагогов».

□ Ввести курс «Культурология» в программы обучения всех вузов, а курс «Культуроведение» в программы обучения школ, средних специальных учебных заведений и дошкольных организаций.

□ Обеспечить перманентное культурологическое просвещение населения.

□ Создать специализированные советы для подготовки экспертов-культурологов, состоящие из высококвалифицированных ученых в области культурологии, государственного управления, истории, психологии, педагогики, философии, социологии, политологии, правоведения, экономики,

искусствоведения, религиоведения, информатики и других наук.

□ Обеспечить периодическую организацию и проведение национальных и международных культурологических форумов, научных чтений, конференций, способствующих развитию культурологической науки, образования и просвещения.

□ Обеспечить организацию открытых лекций, семинаров, тренингов и мастер-классов, нацеленных на повышение интеллектуальной культуры учителей, журналистов, специалистов и молодежи, женщин и детей, общей культуры населения республики.

□ Повысить внимание государства к подготовке и распространению в обществе культурологических научных трудов, учебных пособий, журналов, а также проведению постоянно действующих культурологических радио- и телевизионных передач, способствующих повышению профессионального уровня специалистов и распространению универсальных культурологических знаний среди населения республики.

Повышение престижа интеллектуального труда, развитие культурологической науки, культурологическое образование и просвещение политиков и управленцев, учителей и журналистов, правоведов, дипломатов и других специалистов, а также молодежи, детей и старшего поколения откроет новые возможности для человеческого развития в постсоветских странах. Оно будет способствовать распространению в обществе высоких стандартов интеллектуальной, этической, бытовой, производственной, правовой, межличностной, межнациональной, межрелигиозной, политической, социальной и гражданской культуры.

Организация дополнительного культурологического образования и просвещения обеспечит более высокий уровень научных знаний и умений, этики и ответственности в общественном производстве и государственном управлении. Она поможет формированию культурологического мышления и системного подхода к анализу окружающего мира, необходимого для принятия правильных решений во всех сферах социальной, экономической и государственной жизни общества, повысит качество культуры труда и управления,

уровень гармонизации процессов деятельности людей и коллективов на платформе общенациональных интересов.

Все это неизбежно приведет к дальнейшему росту уровня производительности труда, благосостояния и качества жизни, придаст новый импульс развитию культуры человеческих и международных отношений, увеличит ресурсы устойчивого, конкурентоспособного и безопасного развития постсоветских стран, уровень гуманитарной безопасности человечества.

ЛИТЕРАТУРА

Афоризмы Гейдара Алиева <http://open.az/2008/05/10/aforizmy-gejjdara-alieva.html>

Цицерон

<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A6%D0%B8%D1%86%D0%B5%D1%80%D0%BE%D0%BD>

Мамедов Фуад (2002). Культурология. Вопросы теории и истории. Баку.

Мамедов Фуад (2013). Культура управления. Опыт зарубежных стран. Баку.

Мамедов Фуад (2015). Культурология, культура, цивилизация. Баку.

Мамедов Фуад (2022). Концепция развития духовной культуры Азербайджана.

Dövlət idarəçiliyi. №4, с.135-154.

Системный подход.

https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%BD%D1%8B%D0%B9_%D0%BF%D0%BE%D0%B4%D1%85%D0%BE%D0%B4

История Ассоциации культуры Азербайджана «Симург». 1990-2015. Баку, 2015.

Нечеткая логика

https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B5%D1%87%D1%91%D1%82%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D0%BA%D0%B0

Мамедов Фуад (2021). Высококультурный азербайджанец, как возобновляемый стратегический ресурс национального развития. Dövlət idarəçiliyi. №4, с.159-170.

История науки.

https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%98%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F_%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B8

Эпоха просвещения.

https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%AD%D0%BF%D0%BE%D1%85%D0%B0_%D0%9F%D1%80%D0%BE%D1%81%D0%B2%D0%B5%D1%89%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F#:~:text=%D0%AD%D0%BF%D0%BE%CC%81%D1%85%D0%B0%20%D0%9F%D1%80%D0%BE%D1%81%D0%B2%D0%B5%D1%89%D0%B5%CC%81%D0%BD%D0%B8%D1%8F%2C%20

D0%AD%D0%BF%D0%BE%D1%85%D0%B0%20%C2%AB%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%81%D0%B2%D0%B5%D1%89%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F%C2%BB,%D0%BD%D0%B0%D1%83%D1%87%D0%BD%D0%BE%D0%B9%2C%20%D1%84%D0%B8%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%84%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9%20%D0%B8%20%D0%BE%D0%B1%D1%89%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D0%B9%20%D0%BC%D1%8B%D1%81%D0%BB%D0%B8.

Мамедов Фуад (2015). Концепция культурологических реформ в Азербайджане. Dövlət idarəçiliyi. 2021. №2, с.121-134.

Фарах Сухейль, Мамедов Фуад (2021). Культура спасет мир! Открытый университет «Диалог цивилизаций», Ассоциация культуры Азербайджана «Симург». Посвящается 75-летию ЮНЕСКО. Нижний Новгород: «Печатная Мастерская РОДОНЕЖ»,

Мамедов Фуад. (2019) Культурология: ответы на вызовы XXI века. Казань,

Мамедов Фуад (2016) Культурология как путь к эффективной жизнедеятельности. Баку,

Маслоу А (2008). Мотивация и личность. – Санкт-Петербург, «Питер»,

Мамедов Фуад (2020). К вопросу о задачах, технологиях и методологии формирования новой гуманистической цивилизации. - ж. «Партнерство цивилизаций», №1-2, с. 85-94.

Мамедов Фуад (2019). Культура как условие и основа устойчивого развития. – В сб.: «Межкультурное взаимодействие России и Китая: глобальное и локальное измерение: коллективная монография / отв. ред. А. Н. Чумаков, Ли Хэй» – Москва: Проспект, - 224 с., с.56-65.

Мамедов Фуад (2015). Культурологический подход к национальным интересам в контексте глобальных вызовов. - XV Международные Лихачевские научные чтения 14-15 мая 2015года. Санкт-Петербург, с.339-342.

Мамедов Фуад (2012). Культурология и национальный прогресс в Азербайджане. В кн.: «Культура: эпоха пстнеклассики и постмодернизма». Баку, 2015, с. 171-199.

Мамедов Фуад. Культурология, образование и национальное развитие. – «Ali təhsil və səmiyyə», № 2, с. 54-62.

Мамедов Фуад (2020). О ценности духовной культуры для устойчивого развития человечества. - «Теория и стратегия диалога и партнерства цивилизаций в социокультурной сфере при ведущей роли ЮНЕСКО». Монография (Научн. ред. Ю.В. Яковец, С.Н. Фарах, Ю.Н. Саямов). Москва: МИСК, 338 с., с. 165-180.

Мамедов Фуад (2020). Образование и устойчивое развитие. Dövlət idarəçiliyi. №1, с.121-148.

Мамедов Фуад (2021). Роль культурологии в развитии жизнеспособного общества и сильного государства. Dövlət idarəçiliyi. №1, с.103-132.

Мамедов Фуад (2011). Системный культурологический подход к государственному управлению. Dövlət idarəçiliyi. №1(33), с.158-167.

Культурология (2012). В кн. «Азербайджан», Баку, Изд-во Азербайджанской Национальной Энциклопедии. с. 760-762.

Ли Куан Ю (2005). Сингапурская история: из третьего мира в первый. Москва,

"XVIII - XIX YÜZİLLİKLƏRDƏ ŞUŞA
ŞƏHƏRİNİN TƏSVİRİ
("QARABAĞNAMƏ" ƏSƏRLƏRİ
ƏSASINDA)"

Dr. Bayram Quliyev

*Xəzər Universitetin, Tarix və Arxeologiya
departamentinin müəllimi*

"DESCRIPTION OF THE CITY OF SHUSHA
IN THE 18TH - 19TH CENTURIES (BASED
ON THE WORKS OF "KARABAKH-
NAME")"

Dr. Bayram Quliyev

*Lecturer of the Department of the History and
Archeology of Khazar University.*

Baku, Azerbaijan / Baki, Azərbaycan

e-mail: bayramqulusoy@yahoo.com

Pages / səhifələr – 50-55

<p>UOT UDC: 09.</p> <p>ORKID İD ORCID ID: 0000-0001-5041-3645</p> <p>Daxil oldu Received:08.05.2023</p> <p>Qəbul olundu Accepted: 02.06.2023</p> <p>Redaktə etdi Edited by Prof. Dr. Maryam Seyidbeyli</p>	<p>Açar sözlər: Qarabağ, Şuşa, qaynaq, tarix, Qarabağnamə</p> <p>Xülasə</p> <p>Məqalədə Şuşa şəhərinin tarixinə, Şuşa qalasının tikintisinə, Şuşa şəhərinin adının mənası anladılır. Məqalədə əsas qaynaq olaraq Qarabağnamələrdən və ilk dəfə olaraq Şuşa şəhərinə həsr olunmuş digər mənbələrdən götürülmüş parçalardan da istifadə edilmişdir.</p> <p>Key words: Karabakh, Shusha, source, history, Karabakh-name</p> <p>Summary</p> <p>The article is devoted to the history of the city of Shusha, the construction of the Shusha fortress, the meaning of the name of the city of Shusha. The article also uses the primary source of Karabakhname and fragments from other sources dedicated to the city of Shusha.</p> <p>Ключевые слова: Карабах, Шуша, источник, история, Карабах-наме.</p> <p>Резюме</p> <p>Статья посвящена истории города Шуша, строительству Шушинской крепости, значению названия города Шуша. В статье также используется первоисточник Карабахнаме и фрагменты из других источников, посвященных городу Шуша.</p>
--	--

Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı olan Şuşa şəhəri 44 günlük "Vətən Savaşı"ndan sonra 8 noyabr tarixində işğaldan azad edildi. Bu zaman müşahidə olundu ki, şəhərin XVIII – XIX yüzilliklərə aid tarixi-mədəni binalarının əksəriyyətinin dağıdılıb. Bu istənilməyən durum Şuşanın şərq və Avropa memarlıq gələnlərinin sintezindən ibarət şəhərsalması olmasa gerçəyini dəyişmir. Şuşa şəhərinin unikal özəllikli quruluşu XIX yüzillikdən etibarən dəfələrlə çeşidli yönərdən araşdırılsa da həmin dövrü əks elətdirən tarixi qaynaqlar əsasında bu problem həllini tapmamışdır.

Bunun bir əsas səbəbi də dövrə dair ilkin qaynaqların daha çox siyasi proseslərin

təsvirinə yer ayırmasıdır. Şuşa şəhərinin istər dağıntıdan öncəki, istərsə də dağıntıdan

sonrakı təsvirinə diqqət etsək görmək mümkündür ki, burada həm qotik, həm də barokko üslubunda elementləri olan, lakin şərq ənənələri ilə inşa edilən binalar mövcud olmuşdur. Məqalədə bu problemin dövrün ana qaynaqlarında əks olunma səviyyəsi ilə bərabər hazırda da aktual olan Şuşanın adı, ilkin qaynaqlarda Şuşanın müxtəlif yönərdən təsviri və digər bir neçə məsələlərə də toxunulmuşdur.

QISACA “QARABAĞNAMƏLƏR” HAQQINDA

Azərbaycan tarixçiliyində Qarabağ xanlığının tarixinə dair yazılan təxminən ondan artıq ilkin qaynaq ümumiləşdirilərək “Qarabağnamə” adlandırılır. Əslində bu əsərlərin hamısının adı “Qarabağnamə” deyil. Bu ad Rzaqulu bəy bin Mirzə Camal Cavanşir Qarabağının eyni adlı əsərinin adından törəmiş və Sovetlər Birliyi zamanında ümumiləşdirilmiş ada çevrilmişdir (Rzaqulu bəy bin Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği, XIX əsr:). Lakin bu əsərlərin Mirzə Yusif Qarabağının “Tarixi-safi” əsərini çıxarmaqla demək olar ki hamısının adında “Qarabağ” sözcüyü işlənmişdir. Buna örnək olaraq Mirzə Camal Cavanşir bin Məhəmmədخان bəy Qarabağının “Tarixi-Qarabağ” əsərinin adını çəkmək olar (Mirzə Camal Cavanşir bin Məhəmmədخان bəy Qarabaği, 1877:). Əsərlərin demək olar ki hamısı Qarabağ xanlığının yarandığı dövrdən başlayır və həmin xanlığın Çar Rusiyası tərəfindən işğalına qədər olan dönmə əhatə edir.

Yarandığı dövr, siyasi quruluş, müəllifinin etnik kimliyi və onların iqtisadi durumu ilkin qaynağa təsir edən başlıca amillərdən biridir. Heç şübhəsiz ki, bu özəllik “Qarabağnamələr”də də müşahidə olunur. Bu əsərlərin demək olar ki, hamısı Azərbaycan torpaqları çar Rusiyası tərəfindən işğal olunandan sonra yazılmışdır. Bu durum da qaynağın verdiyi məlumatlara təsirsiz ötüşməmişdir. Müəlliflər Rusiya haqqında olduqca yumşaq formalı ifadələrdən istifadə

etmiş və rus işğalını təbii zərurət imiş kimi göstərməyə çalışmışdır. Bundan başqa Qacar dövlətini bəzən İran kimi təqdim edən müəlliflər Qarabağ xanlığı ilə Qacarlar arasındakı savaqları sanki bir düşmənle savaqlı kimi təsvir etmişlər (Qarabağnamələr-1, 2006: 92). Bu fikrimizi daha dəqiq aydınladan Mirzə Yusif Qarabağının əsərindən bir parçaya nəzər salmaq kifayətdir: “General Mədətov isə Şuşa qalasının içərisinə daxil oldu. Burada yaşayan müsəlman əhalisi Mədətovu görməyə çox şad oldular və ona xidmət etməkdə özlərini çox xoşbəxt hesab etdilər. O şəxslər ki, qüvvətli, vüqarlı Rus dövlətinə qulluqda və itaətdə sədaqət göstərmişdi, onlara yeni vədlər verildi, o adamlar ki, aqlının azlığından qızılbaşlarla birləşib, Rus dövlətinə qarşı qiyam və düşmənçilikdə bulundular, onlar tənbeh və təhdid olundu” (Qarabağnamələr-2, 2006: 96). General Mədətovun Qarabağda törətdiyi vəhşilik və qırğınlar digər qaynaqlar ilə sübut olunmuşdur. Bu ayrıca bir tədqiqat mövzudur. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, bu məsələlərə görə müəllifləri qınamaq doğru olmaz. Bu onların subyektiv fikirləri deyildi və Çar Rusiyasının birbaşa təsiri ilə yazılmışdı.

Bəhs etdiyimiz əsərlərdə Şuşa şəhərinin təsvirinə gəlincə, çox təəssüf ki tam ətraflı məlumatlara rast gəlmək olduqca çətinidir. Buna baxmayaraq “Qarabağnamələr”in verdiyi məlumatlar olduqca qiymətlidir. Əsərlərdə daha çox siyasi proseslər əks olunduğu üçün şəhər haqqında sadəcə Əhməd bəy Cavanşirin “Qarabağ xanlığının 1747-1805-ci illərdə siyasi vəziyyətinə dair” və Mirzə Rəhim Fənanın “Tarixi-cəddi-Qarabağ” əsərlərində təsviri bilgilərə rast gəlinir. Bu bilgilər də tam olaraq məsələni aydınlatmağa yetmir. Lakin, Şuşa şəhərinin əsasının qoyulması ilə bağlı məsələlər demək olar ki, bütün “Qarabağnamələr”də öz əksini tapmışdır (Qarabağnamələr, 2020:).

ŞUŞA ŞƏHƏRİNİN ADI: ŞUŞA, ŞİŞƏ YA ŞUŞİ?

İstər 44 günlük “Vətən Savaşı”ndan öncə istərsə də sonra Şuşa şəhərinin adı çeşidli formada tələffüz olunmuşdur. Bunlardan ən yanlış olanı bu adın “Şuşi” kimi tələffüzüdür. Bunun başlıca səbəblərindən biri şəhərin adının əski yazıda iki formada “Şuşə” (“شوشه”) və “Şuşa/i” (“شوشی”) kimi yazılmasıdır. Birinci yazılış şəkli daha uyğundur və şəhərin adını təsvir edir, bu ad hazırda da dilimizdə olan “şüşə” sözünün ekvivalentidir. İkinci yazılış isə bu adın sonradan işlənən versiyasının əski həriflərə yazılışdır. Burada qarışıqlıq yaradan əsas səbəb sözün sonundakı “Ya” (“ی”) hərfidir. əslində söz “Şuşa” adının yazılması üçün doğru formada istifadə olunmuşdur. Bu sözü bəzi insanlar məqsədli və ya məqsədsiz şəkildə “Şuşi” kimi oxumuşlar. Sözün sonundakı “Ya” hərfi hər zaman “i” səsini vermir və xüsusi adların yazılışında vurğulu, uzun “a” səsini də ifadə edir. Buna misal olaraq “Musa” (“موسی”), “İsa” (“عیسی”) adlarını göstərmək olar.

Başqa bir problem ondan ibarətdir ki, bu şəhərin adı “Şuşə”, yaxud “Şuşa” olmuşdur. Yaxud da nə zaman bu ad “Şuşa” kimi tələffüz olunmağa başladı. Bunun üçün ilkin qaynaqlara baxdığımız zaman burada şəhərin adının daha çox “Şuşə” və ya “Şişə” yəni “şüşə” kimi işləndiyi görmək mümkündür (Mirzə Camal Cavanşir bin Məhəmmədxan bəy Qarabaği, 1877.; Rzaqulu bəy bin Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği, XIX əsr:). “Şişə” və ya “Şuşə” adının “Şuşa” kimi tələffüz olunmasının əsas səbəbini ən gözəl Məhəmməd Əmin Rəsulzadə izah edir. “Tiflisdən Moskva qəzetələrinə verilən xəbərə görə Qafqasiya müsəlmanları bu qərara gəlmişləri ki, bundan sonra Yelizavetpola - Gəncə, Aleksandropola - Gümrü və Nuxaya - Şəki, Şamaxıya - Şirvan, Şuşaya - Şişə, Bakıya da Badukubə desinlər. Hətta məşhur şəhərlərin adları müsəlman qəzetələrində həmən bu qərar ilə yazılmağa başlamışdır.” (Rəsulzadə,

1915:). Məlumatı nəzərdən keçirərkən belə aydın olur ki, Çar Rusiyası zamanında Gəncə şəhərinin adını “Yelizavetpol” olaraq dəyişdiyi kimi, “Şişə” adını da “Şuşa” olaraq dəyişdirilmişdir. Çox güman ki, ruslar “Şişə” adının tələffüzündə çətinlik çəkdikləri üçün “Şuşa” kimi tələffüz etməyi üstün tutmuşlar. Ona görə də “Qarabağnamələr”in bir qisminə bəzən “Şuşa” adına rast gəlinir. Belə bir sonuca varmaq mümkündür ki, bir çox şəhərlərimizin əski adı özünə qaytarılrsa da Şuşanın adı dəyişmədi. Bu əsasən adın tamamilən dəyişdirilməyib fonetik dəyişikliyə uğraması ilə bağlıdır. Yəni sözün leksik baxımdan başqa sözlə dəyişdirilməsi baş verməyib, söz daxilində fonetik dəyişiklik edilib.

ŞUŞA ŞƏHƏRİ “QARABAĞNAMƏLƏR”DƏ

Şuşa şəhəri XVIII yüzilliyin sonlarına yaxın formalaşmağa başladı, XIX əsrdə bir çox əlavə tikililər ilə genişləndi və mükəmməlləşdi. Bu elə bir zamandır ki, yerli şərq ənənələri ilə formalaşmış Azərbaycan memarlığında Avropa elementləri – xüsusilə barokko və qotik üslub sezilməyə başlayır. Bu Azərbaycan mədəniyyətinin tolerantlı özəlliklərinin olduğunu göstərməkdədir. Bundan başqa Şuşa şəhəri inşa olunarkən buradakı qeyri- müsəlmanlar da nəzərə alınmış, xristian məbədinin inşasına diqqət ayrılmışdı.

Şuşa şəhəri ilə bağlı “Qarabağnamələr”də önümüzdə çıxan ilk bilgiler Şəhərin inşa olunması ilə bağlıdır. Azərbaycanın digər xanlarının Qarabağ xanlığı üzərinə hücumları Pənahəli xanı məcbur etdi ki, daha əlçatmaz yerdə qala tikdirsin. Ona görə də bir çox tarixi qaynaqlarda Şuşa adı bəzən Qala kimi də işlənir. Şuşa şəhərinin tikilməsi ilə bağlı Mirmehdi Xəzani öz əsərində yazır: “Bir tərəfi güşad ola ki, yaylaqda onların qaladan xəbərdarlığı və əlləri üzülməyə və mütləğə qəvi olan düşmənlər onu təxir etməyə qadir olmayalar və bu məsləhəti

Məlik Şahnəzər bəygilə həmişə sədaqət və xeyrxahlıqda var idi, eylətilər. Onun məsləhəti və rəhnümalığı və səvabdidə ilə bu Şuşa qalasının binasına müsəmməm oldular. Pəs əvvəla neçə nəfər əhli-vüquf və kardan kamil və aqıl əşxaslardan göndərdilər ki, ətraf və cəvanibdən şöylə qala binası üçün yer tapsınlar. Pəs gedib gəzib və baxıb həmin Şuşa qalasının yerini ki, şul vaxtda Şuşa kəndinin sakinlərinin cüzvü otlaq və biçənək yerləri idi tapıb, gördülər ki, hər babda layıqdır. Nəhayət, içində bir cari suyu yox idi, mægər inki iki-üç balaca çeşməsi var idi ki, şöylə cəmiyyətikamil və şəhri-qabil üçün kifayət edən deyildi. Pəs səlah və məzənnə olan yerlərdən sudan ötrü quyu bina etdilər, gördülər ki, su çıxar. Məlum əksər məkanlarından su çıxandır. Gəlib mərhum Pənah xanı hali eylətilər və xan özü də neçə nəfər xəvasları ilə gəlib baxıb, bu növ qabil gördülər. Bəd əz an təmirinə ağaz edib 1170 hicridə mütabiqa sənəyi məsahiyyə 1753-cü ildə qalanı qayırib tamam Şahbulaqda olan evlərin və əyan və əşxas məliklər və ilet kəndxudaları və böyüklərinin və mülazimlərinin evlərini oraya gətirib və əlavə kəndlərdən və iletin bəzilərindən çox evləri köçürüb gətirib qala içində onlara yurd, məqam və mənzil verib mərqub olan şəhər və abadanlıq qayırdı. Adını Pənahabad qoyub o ism ilə pullar məskun etdilər ki, avazası iqlimlərdə məşhur oldu.” (Qarabağnamələr-2, 2006: 137). Yeni şəhərin harada salınacağı məsləhətini Məlik Şahnazardan alan Pənahəli xan bu yerlərə özü gəlir və buranı çox bəyənilir. Lakin burada axar su və bulaq olmadığı üçün quyu qazılmasını əmr edir və quyudan su çıxınca Şuşa şəhərinin tikilməsinə razılıq verir (Qarabağnamələr-1, 2006: 47). Mirzə Camal Cavanşir bildirir ki, “o vaxta qədər burada yaşayış evləri yox idi. Bura, şərq tərəfdə, qalanın altı verstliyində yaşayan Şuşa kəndi əhalisinin əkin yeri və otlığı idi.” (Qarabağnamələr-1, 2006: 131).

Əhməd bəy Cavanşirin “Qarabağ xanlığının 1747-1805-ci illərdə siyasi

vəziyyətinə dair” adlı əsərində Şuşa şəhərini təsvir edərkən bildirir: “Cənub-şərq tərəfdən Şuşanı hər iki tərəfdən hündürlüyü 200 sajəndən (426 metr) çox və eni 100 sajəne (213 metr) qədər olan sıldırım qayalı dərə əhatə edir. Ağa Məhəmməd xan ... Şuşanı tutmaq fikrində olduğu bu dərənin üstündə gözəl bir bürc var idi. ...həmin dərə Xəzinə qayası adlanır. Həmin bürcdən aşağıda sanki qayaya yapışmış bir qəsər vardır; oradakı kahadan soyuq bir bulaq axır. Bu qəsər vaxtilə ən qorxulu zamanlarda əhalinin etibarlı sığınacaq yeri olmuşdur. .... Cənub tərəfdən, Kirs dağından Şuşaya bir nəzər saldıqda etəklərində bu şəhərin yerləşdiyi alınmaz qaya ilə şəhərin yarım dairəvi görünüşü duman arasından, içərisində maye qaynadıldığına görə buxarlanan nəhəng bir mis qazanı xatırladır...” (Qarabağnamələr-1, 2006: 194-195).

Mirzə Yusif Qarabaği Şuşa şəhərinin ilkin inşa edilməsinin başlanılması haqqında yazır: “Şəhər cənub-qərbdən, şimal-şərqdən, həmçinin qərb və cənub tərəfdən piyada və qeyriləri üçün gediş-gəliş mümkün olmayan möhkəm hasar və təbii sıldırım qayalarla əhatə olunmuşdur. Divar çəkmək üçün şəhərin aşağı tərəfini və bir də şərq tərəfinin bəzi yerlərini ölçdülər. Bu işdə kənd əhli, mahalların məlikləri, ellərin başçıları ilə bir yerdə çalışaraq, beş arşın (3 metr 75 santimetr) hündürlüyündə, iki arşın (1 metr 50 santimetr) enində bir divar hördülər” (Qarabağnamələr-2, 2006: 23).

Qala divarının inşasından sonra şəhərin tikilməsinə başlanılmışdır. Bu haqda Mirzə Rəhim Fəna “Tarixi-cədid-i-Qarabağ” adlı əsərində belə məlumat verir: “Köç başlanmaq ilə Pənah xan şəhərin yerinə baxıb öz şəxsi dəstgahından ötrü bir tərəfdən güşadə və vəsi bir qitə yerdə, daş və əhəng ilə bir möhkəm hasar çəkdirib əvvəl xaricdən əndərun, daxil yerdə neçə pişxidmət otaqları və yemək mənzili, sonra özündən ötrü mütədid otaqlar, qonaq otaqları, ondan sonra hərəmxana otaqları, hamam, məscid, sonra bir böyük

mətbəxxana təmir etdirir. (Bu dairə sonra Əhməd xan oturan evdir.) Bu hasara yavuş göz qabağında bir müsəttəh divan otağı, sonra məhdud bir surətdə xaricdən baxan bir mənzərədə otaqlar yadıdır, xaricdən varid olanları görməkdən ötrü. (Bu otaqlar Mehdiqulu xan oturan xoş mənzərə evləridir.) Ondən sonra məşriq tərəfdən qaya başında otaqlar yadıdır. (Məhəmməd həsən ağa oturan evləridir.) Sükunət fikri ilə gələnlər dəxi hər kəsi öz əhvalına münasib yerdə özü üçün məskən və məva bina edirlər. İbtidada hamı müsəlman səkənəsi olduğuna orta hesab olunan bir yerdə böyük məscid, mütəəddid hamamlar, bazar yeri və sair ləvazimatı-şəhriyyə hər tərəfdən inşa olunar.” (Qarabağnamələr-3, 2006: 14). Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, Pənahəli xanın sarayı Şuşanın qala divarlarına bitişik formada olub, hətta sarayın bəzi bölümləri qalanın xaricində yerləşirdi. Çox təəssüf ki, burada hər kəsin özü üçün tikdirdiyi evlərin üslubu haqqında bu qaynaqlarda məlumat yoxdur. O da bilinməkdədir ki, XIX əsrin başlanğıcından etibarən zəngin ailələrin evləri artıq Avropa memarlıq ənənələri ilə inşa olunurdu. Təkrar vurğulamaq məcburiyyətindəyik ki, bu evlərin 90 faizi dağıdılmışdır. 1855-ci il məlumatlarına əsasən demək mümkündür ki, Ağaçbazar, Rastabaz və Şeytanbazarı küçələrinin əsas olduğu Şuşa şəhəri eynən Avropa şəhərləri kimi eniş-yoxuşa baxmayaraq nizami quruluşa malik idi. Aşağıməhlə və yuxarıməhlə olmaqla iki yerə bölünən Şuşada 17 məhəllə mövcud idi (Azərbaycan memarlıq tarixi, 2013: 173). Şuşa qalasının dörd qala qapısı olmuşdur ki, bunlar aşağıdakılardır: Gəncə qapısı – şimalda (əsas qapı sayılırdı), Ağoğlan qapısı – şərq, İrəvan / Xəlfəli qapısı – qərb. Dördüncü qapının mövcud olduğu söylənsə də yeri məlum deyildir. (Azərbaycan memarlıq tarixi, 2013: 185).

Şuşa şəhəri inşa olunanda burada tək cə müsəlman əhali yaşamırdı, hələ islamı qəbul

etməmiş xristian albanlar da Qarabağ ərazisində yaşayırdılar. Bu durumu göz önündə tutan Pənahəli xan Şuşa qalasının yaxınlığında tikdirdiyi məscidin yanında bir dənə də kilsə tikdirir. Bu haqda Baharlı “Əhvalati-Qarabağ” adlı əsərində məlumat verir. Hətta eyni müəllifin əsərinə nəzər etdikcə müşahidə etmək olar ki, Qarabağın xristianlıqdan müsəlmanlığa yenicə keçmiş əhalisi də vardır və onlar bəzən gündəlik dini ibadətlerini belə icra etmək istəməirlər (Qarabağnamələr-3, 2006: 37). Bu davranış biçimi ölkəmizdə mültikultural dəyərlərin və tolerantlığın Avropa və Amerikadan belə öncə mövcud olduğunu göstərir.

SONUC

Şuşada yerləşən və özəlliklə XIX yüzilliyin ortalarına aid olan binalarda qərb memarlıq üslubunun olduğunu söyləmək mümkün olsa da, hətta binaların fasadında barokko üslubunda elementlərin mövcudluğunu vurğulasaq da bunu isbat etməmiz bir az çətinləşir ki, bunun iki səbəbi mövcuddur. Birincisi binaların artıq dağıdılmış olmasıdır. İkinci səbəb isə mövcud qaynaqların bu haqda bilgi yetərsizliyidir. Təəssüf ki, Sovetlər Birliyi dönəmində çəkilmiş olan şəkillər də bu mələdə bizə yardımçı ola bilmir.

Bütün bunlara baxmayaraq Şuşanın şəhərsalma quruluşunun Avropa standartlarına bənzər olması, Şuşada müxtəlif dinlər üçün ibadət yerlərinin tikilməsi onu deməyə imkan verir ki, bu şəhər həm maddi baxımdan, həm də mənəvi baxımdan ən yüksək səviyyəli mültikultural dəyərləri olan tolerant bir yaşayış mərkəzi idi.

İlkin qaynaqlara – özəlliklə də “Qarabağnamələr”ə gəlincə söyləmək mümkündür ki, buradakı bilgiler az olsa da olduqca dəyərlidir və fotoşəkillərin olmadığı bir dövrü işıqlandırmaq üçün əvəzolunmaz qaynaqlardır.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan memarlıq tarixi (2013). III cild. Bakı: "Şərq-Qərb" nəşriyyat evi

Hüseynov Y (2022). "Qarabağnamə". Bakı: "Füyuzat" nəşriyyatı

Qarabağnamələr (2006). I kitab. Bakı, "Şərq-Qərb"

Qarabağnamələr (2006). II kitab. Bakı, "Şərq-Qərb"

Qarabağnamələr (2006). III kitab. Bakı, "Şərq-Qərb"

Qarabağnamələr (2020). Qarabağ haqqında tarixi əsərlər. Tərtib edənlər Akif Fərzəliyev və Nadir Axundov. Bakı: Qanun nəşriyyatı

Mirzə Camal Cavanşir bin Məhəmmədخان bəy Qarabaği (1877). Tarixi-Qarabağ. Əlyazma. AME M. Füzuli adına Əlyazmalar institutu, .M-195, s. 1a-70b

Rəsulzadə M. Ə (1915). Qurama. İqbal qəzeti, № 837, 12 yanvar

Rzaqulu bəy bin Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği (XIX əsr). Qarabağnamə. Əlyazma. AME M. Füzuli adına Əlyazmalar institutu, B-470, s. 1a-41a

**DƏYİŞƏN ƏTRAF MÜHİTDƏ
AZƏRBAYCAN FLORASININ
ÖYRƏNİLMƏSİ: VƏZİYYƏTİ,
MEYLLƏR VƏ ÇAĞIRIŞLAR**

Rəşad Səlimov
*Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil
Nazirliyi Botanika İnstitutu, Ali bitkilərin
sistematikasını və coğrafiyasını
laboratoriyasının müdiri, Bakı Mühəndislik
Universiteti, Kimya-biologiya kafedrasının
dosenti*

**STUDYING THE FLORA OF AZERBAIJAN
IN A CHANGING ENVIRONMENT:
STATUS, TRENDS AND CHALLENGES**

Assoc. Prof. Dr. Rashad Salimov
*Institute of Botany, Ministry of Science and
Education of the Republic of Azerbaijan,
Director of the Laboratory of Systematics and
Geography of Higher Plants, Baku Engineering
University, the Department of Chemistry and
Biology*

Basku, Azerbaijan / Bakı, Azərbaycan

e-mail: resad_selimov@yahoo.com

Pages / səhifələr – 56-65

<p>UOT UDC: 504.062</p> <p>ORKID İD ORCID ID: 0000-0001-8363-4663</p> <p>Daxil oldu Received:02.05.2023</p> <p>Qəbul olundu Accepted: 05.06.2023</p> <p>Redaktə etdi Edited by Prof. Dr. Valida Ali-zade</p>	<p><i>Açar sözlər:</i> bioloji müxtəliflik, flora, bitki sistematikasını, elm və təhsil, Azərbaycan</p> <p>XÜLASƏ</p> <p>XXI əsrdə bioloji müxtəlifliyin qorunması və davamlı istifadəsi, mövcud biliklərin cəmiyyətdə geniş yayılması, elm və təhsil sahəsində tədqiqatların sinxronlaşdırılması və təkmilləşdirilməsi, o cümlədən, global miqyasda fənlərarası inteqrasiyanın sürətləndirilməsi son dərəcə aktualdır və bəşəriyyət üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məqalə son onilliklərdə dəyişən mühitdə Azərbaycan florasının öyrənilməsinin vəziyyəti, elmi-tədqiqat işlərinin əsas inkişaf istiqamətlərinə və meyllərinə, o cümlədən müasir çağırışlara uyğun olaraq elm və təhsilin inteqrasiyasının bəzi problemlərinə həsr edilmişdir.</p> <p><i>Ключевые слова:</i> биологическое разнообразие, флора, систематика растений, наука и образование, Азербайджан.</p> <p>РЕЗЮМЕ</p> <p>Сохранение и устойчивое использование биологического разнообразия, широкое распространение соответствующих знаний в обществе, синхронизация и усовершенствование исследований в области науки и образования, в том числе ускорение междисциплинарной интеграции в глобальном масштабе чрезвычайно актуальны и имеют большое значение для человечества в 21 веке. Статья посвящена состоянию изученности флоры Азербайджана в изменяющейся окружающей среде в последние десятилетия, основным направлениям развития и тенденциям научных исследований, а также некоторым проблемам интеграции науки и образования в соответствии с современными вызовами.</p> <p><i>Keywords:</i> biological diversity, flora, plant systematics, science and education, Azerbaijan</p> <p>ABSTRACT</p> <p>In the 21st century, the conservation and sustainable use of biological diversity, the wide dissemination of relevant knowledge in society, and the synchronization and improvement of research in the field of science and education, including the acceleration of interdisciplinary integration on a global scale, are incredibly relevant and of great importance for humanity. The article is devoted to the state of the study of the flora of Azerbaijan in a changing environment in recent decades, the main development directions and trends of scientific research, as well as some problems of the integration of science and education in accordance with modern challenges.</p>
--	--

Təbii sərvətlərin qorunması və onlardan davamlı istifadə iqtisadi rifaha, sosial sabitliyə və mədəni inkişafa mühüm töhfə verməklə birlikdə eyni zamanda insan cəmiyyətinin inkişafının qlobal davamlılığında və ətraf mühitin qorunmasında mühüm rol oynayır. Təbii sərvətlərin ayrılmaz hissəsi olan bioloji müxtəlifliyin və təbii biogenozların pozulduğu müasir dövrdə ekosistemlərin ekoloji tamlığı və cəmiyyət üçün əhəmiyyəti onun insanları qida, təmiz hava, su, mədəni irsə qədər bir çox maddi və mənəvi faydalar ilə təmin etməsindədir. Bioloji müxtəlifliyin qorunması və davamlı istifadəsi XXI əsrin ən əhəmiyyətli və qlobal problem olduğundan Azərbaycan da daxil olmaqla dünya dövlətlərinin daim diqqət mərkəzindədir. Bioloji müxtəlifliyin xarakteristikası dayanıqlı iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün öz bioloji resurslarını saxlamağa çalışan ekoloji dövlət siyasətinin əsasları rolunda çıxış edir (Əli-zadə və Səlimov, 2015; Ali-zadə & Salimov 2018).

Azərbaycan kifayət qədər zəngin floraya, həmçinin meşə və çöllərdən tutmuş bataqlıq və səhralara qədər müxtəlif bitki örtüyünə malikdir. Bundan başqa ölkənin demək olar ki, yarısı dağlıq və ya yüksək dağlıq ərazilərdən ibarətdir (Прилипко 1970; Abutalıbov və Hacıyev 1976; Qurbanov və Cabbarov, 2017). Əvvəlki ədəbiyyat məlumatlarına əsasən Azərbaycan florasında 156 fəsilə və 930 cinsə daxil olan ~4500 vaskulyar bitki növü yayılmışdır (Флора Азербайджана 1950–1961; Мусаев и Фаталиев 2004). Lakin son illərdə bəzi müəlliflər hesab edirlər ki, Azərbaycanda mədəni bitkilər də daxil olmaqla 5000-ə yaxın vaskulyar bitki növünə rast gəlinir (Əsgərov 2016; İbadullayeva & Hüseynova, 2021). Eyni zamanda məlum oldu ki, bu məlumatlar təxmini rəqəmlərdir, yəni bitkilərin sistematikasında davam edən qlobal nomenklatur və taksonomik dəyişikliklərlə, həmçinin müasir tədqiqatlar nəticəsində yeni taksonların identifikasiyası ilə əlaqədar olaraq floranın tərkibinə yenidən baxılmalıdır (Borsch & al. 2020). Çünki Azərbaycan florasında rast gəlinəni qeyd olunan bəzi taksonların statusları və rənqlərinin, hətta yayılmasına dair məlumatların təftişi və dəqiqləşdirilməsi zərurəti vardır.

Bioloji müxtəlifliyin mühafizəsi daimi dövlətimizin diqqət mərkəzindədir. Elm və texnologiyanın inkişafının, ölkədə qabaqcıl innovasiya sisteminin nəzəri, metodoloji və praktik tətbiqi elmi əsaslar üzərində formalaşdırılması Azərbaycan

Respublikasının dövlət siyasətinin strateji məqsədlərindən olmuşdur. Hələ 1996-cı ildə Respublika Prezidenti tərəfindən qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasında bioloji müxtəlifliyin öyrənilməsi, saxlanması və davamlı istifadəsi üzrə Milli Strategiya və Fəaliyyət Planı”nda zamanın ən vacib tələbi kimi cəmiyyətdə ekoloji biliklərin geniş yayılması, ekoloji təhsilin ardıcılığının və fasiləsizliyinin təmin edilməsi bu sahə üzrə təhsilin yüksək səviyyədə təşkilini zəruri etmişdir. Respublikamızda bioloji müxtəlifliyin öyrənilməsi üzrə təşəbbüs akademik Cəlal Əliyevin adı ilə bağlıdır. Onun rəhbərliyi altında ölkəmizdə bu sahədə əsrin əvvəlindən başlayaraq alimlərin, o cümlədən botaniklərin fəaliyyəti, yerli və Qafqaz florasının müxtəlifliyin öyrənilməsi, endem və nadir bitki növlərinin təhlili, onların statusunun müasir kateqoriya və meyarlara uyğun qiymətləndirilməsi ilə yanaşı nadir və təhlükə həddində olan taksonların qorunmasına istiqamətləndirilmişdir. Bitki müxtəlifliyinin öyrənilməsi, mühafizəsi, davamlı istifadəsi və inkişafı üzrə aparılan tədqiqatlarda alimlərimiz tərəfindən böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir.

Bu istiqamətdə son 15-20 ildə prioritet strateji əhəmiyyətli məsələlərin həlli üçün Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında da elm sahəsində məqsədyönlü struktur dəyişiklikləri aparılmış, innovasiya və telekommunikasiya sektorlarının gücləndirilməsi də xüsusi diqqət mərkəzində olmuşdur. Sonrakı illərdə AMEA-nın bəzi

İnstitutlarında, o cümlədən Botanika İnstitutunda gənc alim və mütəxəssislərin dəstəklənməsi, elm və təhsilin uzlaşdırılması, elmi-tədqiqat işlərinin səviyyəsinin yüksəldilməsi yolu ilə davamlı inkişafa və qlobal elm aləminə bu sahədə inteqrasiyaya təkan verilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında bioloji müxtəlifliyin qorunmasına və davamlı istifadəsinə dair 2017–2020-ci illər üçün Milli Strategiya”sının həyata keçirilməsi üzrə Fəaliyyət Planına uyğun olaraq beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan monitoring sisteminin təkmilləşdirilməsi, bioloji müxtəliflik üzrə informasiya və əvvəlcədən xəbərdar etmə sisteminin yaradılması aktual istiqamətlərdəndir.

Ümumi iqtisadi vəziyyət, beynəlxalq əlaqələrin inkişafı, müasir çağırışların və əməkdaşlığa qabil elmi-texniki potensialın nəzərə alınması kimi bir sıra amillər son illərdə regional və beynəlxalq elmi əməkdaşlığın intensiv inteqrasiyasına imkan yaratmışdır. Botanika İnstitutunun əməkdaşlarının innovativ fəaliyyəti beynəlxalq elmi əməkdaşlıq sahəsində strategiya ilə sıx bağlı olmuşdur. Beynəlxalq elmi əlaqələrdə fəal iştirak, intellektual əməyin beynəlxalq mübadiləsi, elmi sahələrin prioritet inkişafı, müştərək və birgə tədqiqatların müxtəlif formaları, qlobal layihə və proqramlara qoşulma həyata keçirilmişdir. İnstitutun beynəlxalq təşkilatlara üzvlüyü, xarici tərəfdaşları ilə sıx əməkdaşlığı alimlərimizin elmi-texniki hazırlığında və kvalifikasiyalarının artırılmasında xüsusi rol oynamışdır (Əli-zadə və Əlirzayeva 2009, 2010).

2010-ci ildən başlayaraq botanika elmin müxtəlif sahələrində müəyyən uğurları ilə seçilən elmi fəaliyyətdə bir sıra innovasiyalar tətbiq edilmiş, ilk və uğurlu addımlar atılmışdır. Bu istiqamətdə akademik Validə Əli-zadənin rəhbərliyi altında həyata keçirilən beynəlxalq layihələrin uğurlu

nəticələri nüfuzlu xarici jurnal və kitablarda nəşr olunmuş, dünyanın elm mərkəzlərində keçirilən çoxsaylı tədbirlərində təqdim olunmuş, müzakirə edilmiş və dünya botanika elminə əhəmiyyətli töhfələr verilmişdir.

Eyni zamanda, son illərdə elmi əməkdaşlıqlar çərçivəsində bizim gənc alimlərimiz tərəfindən xarici elmi müəssisələrdə aparılan tədqiqatlar nəticəsində Azərbaycan florasının tədqiqi üçün müasir metodlardan və molekulyar filogenetik yanaşmalardan istifadə etməklə xeyli yeni məlumatlar əldə edilmiş, bəzi mübahisəli bitki növlərinin taksonomik məsələləri müəyyən edilərək həll edilmişdir (Maharramova & al. 2017; Salimov & al. 2021; Giorgashvili & al. 2022; Aghayeva & al. 2021; Zernov və Mirzəyeva 2021).

2009-cu ildə “Qafqaz Bitkilərinin Biomüxtəlifliyi Təşəbbüsü” beynəlxalq layihəsi çərçivəsində Botanika İnstitutunun BAK herbariumunun tip nümunələrinin də rəqəmsallaşdırılması (Parolly & al. 2014; Ali-zadə 2023), respublikamızda elektron floranın yaradılmasına təkan vermişdir. 2015-ci ildən etibarən Azərbaycanın Dünya Florası Onlayn (DFO) layihəsi üzrə Botanika İnstitutu Beynəlxalq Konsorsiumun üzvü və tərəfdaşı olmuşdur (Əli-zadə və Səlimov 2020). Respublikamızın müasir elektron floranın yaradılmasına yönəldilmiş bu fəaliyyət nəticəsində Beynəlxalq Kodeksin qaydaları və tövsiyələrinə (Turland & al., 2018) uyğun nəşr edilmiş prioritet (qəbul olunan) adları və sinonimləri nəzərə alınması, həmçinin müxtəlif qlobal bitki resurs bazalarından (Euro+Med PlantBase (Euro+Med, 2006–; GBIF, 2018; WCSP, 2016; WFO, 2023) istifadə bir sıra bitkilər üçün taksonomik dəqiqləşdirmələrin müəyyən edilməsinə imkan vermişdir (Ali-zadə, 2023). Beləliklə son illərin tədqiqatları nəticəsində Azərbaycan florasında 57 fəsilə və 152 cinsə aid 540 takson məmürkimilərin (Məmmədova, 2022), 17 fəsilə və 30 cinsə aid 97 takson qıjıkimilərin, 5

fəsilə və 20 cinsə aid 17 takson çılpaqtoxumluların (Salimov & al. 2019), 27 fəsilə və 222 cinsə aid 97 takson birləpəlilərin yayıldığı aşkar edilmişdir (Salimov & al. 2020). Hazırda DFO layihəsi çərçivəsində Azərbaycan florasında rast gəlinən ikiləpəli bitkilərin sistematik və nomenklatur dəqiqləşdirilməsi, cins və infragenerik taksonların məlumat siyahısının hazırlanması üzrə işlər davam etdirilir (Salimov & al. 2018). Beləliklə, güman etmək olar ki, Azərbaycanın vaskulyar bitki növlərinin məlumat siyahısı (çeksli) üzərində aparılan işlər başa çatdıqdan sonra fəsilə, cins və taksonların (növlər, yarımnovlər, variasiya və təbii hibridlərin) ümumi sayı müəyyən edilə bilər.

Eyni zamanda Azərbaycan Respublikasında bioloji müxtəlifliyin qorunmasına və davamlı istifadəsinə dair 2017–2020-ci illər üçün Milli Strategiya”sının həyata keçirilməsi üzrə Fəaliyyət Planına uyğun olaraq beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan monitorinq sisteminin təkmilləşdirilməsi, bioloji müxtəliflik üzrə informasiya və əvvəlcədən xəbərdar etmə sisteminin yaradılması aktual istiqamətlərdən olmuşdur və bu istiqamətdə işlər davam etdirilməkdədir. Hazırda ölkədə nadir ekosistemlərin və genetik resursların qorunmasının gücləndirilməsi zərurəti yaranmışdır (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı №2358, 2016; Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı №800, 2012).

Bu çərçivədə müxtəlif elm sahələrinin ən müasir metod və yanaşmalarının cəlb edilməsi bütövlükdə Azərbaycan ekosistemlərinin vəziyyətini və strukturunu qiymətləndirməyə imkan verəcəkdir. Qeyd olunan məsələləri həll etmək üçün müasir yanaşmalar (molekulyar sistemika, palinologiya) və metodlardan (populyasiya-ontogenetik, biogeokimyəvi, aerokosmik, riyazi modelləşdirmə, tibbi) istifadəsi, kompüter texnologiyaları və multidisiplinar tədqiqatların tətbiqi hesabına təbii ehtiyatlar və

ətraf mühitin qiymətləndirilməsi baxımından həyat keyfiyyəti üçün ekosistemlərin əhəmiyyəti barədə əhalinin məlumatlılıq səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün çox vacibdir.

Təbii ekosistemlərin mühafizəsi sağlam həyat və iqtisadi inkişafın təminatçısıdır, lakin geoloji mühitdə baş verən müxtəlif endogen və ekzogen geodinamik və fiziki-kimyəvi proseslər daxil olmaqla təbii və antropogen faktorlar geniş ərazilərdə ekosistemlərin deqradasiyasına, xüsusilə də təbii bitki örtüyündə böyük dəyişikliklərə səbəb olur. Son illərin tədqiqatları göstərir ki, bir sıra bitki növləri təbiətdə yox olmuş, bir çoxlarının isə nadir və təhlükə altında olması müəyyən edilmişdir. Ötən illərdə nadir, endem və nəslə kəsilmə təhlükəsi altında olan bitki növlərini öyrənmək məqsədilə Təbiət Mühafizəsi üzrə Beynəlxalq İttifaqı (IUCN) tərəfindən qəbul olunan kateqoriya və meyarlar əsasında əksər növlərin monitorinqi həyata keçirilmiş və onların qorunma statusu müasir səviyyədə qiymətləndirilmişdir. Ölkəmizə məxsus dəyişən fiziki-coğrafi şərait, təbii tarixi və floristik vilayətlərin təsiri ilə əlaqədar olaraq uzun müddət təcrid olunması çoxsaylı endem bitki növlərinin müstəsna müxtəlifliyinin inkişafına səbəb olmuşdur. “Qafqazın endem bitkilərinin Qırmızı Siyahısı” üzrə Azərbaycanda 950 Qafqaz endemi və 200 milli endem növ təsbit olunmuşdur. Bu sistematik monoqrafiyanın hazırlanmasında alimlərimizin töhfəsi misilsizdir (Ali-zadə & al., 2014). Bununla yanaşı 2013-ci ildə 300 nadir və nəslə kəsilmə təhlükəsi altında olan bitki və göbələk növlərinin yayılması, bolluğu, qorunma statusu, təhlükələr, qorunma və idarə olunması tam nəzərə alınmaqla Azərbaycanın Qırmızı Kitabının ikinci nəşri hazırlanmışdır (Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabı, 2013). Bu siyahıya daxil olan nadir və nəslə kəsilməkdə olan növlərin 267-si ali, 6-sı ibtidai bitkilərə (6 yosun), həmçinin 14-ü göbələklərə, 13-ü isə şibyələrə aiddir. Ali bitkilərdən 1 növ

mamır, 6 növ qıjı, 4 növ çılpaqtoxumlu və 256 növ çiçəkli bitkiləri təmsil edir. Azərbaycanın Qırmızı Kitabının bu yaxınlarda nəşr olunmuş yeni 3-cü nəşrinə 460 takson daxil edilmişdir ki, onlardan 404-ü ali bitkilərə (o cümlədən 6-sı mamırkimilərə, 15-i qıjıkimilərə, 4-ü çılpaqtoxumlulara və 379-u çiçəkli bitkilərə), 5-i ibtidai bitkilərə (yəni, yosunlara), 37-si isə göbələklərə və 14-ü şıbyələrə aiddir (Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabı, 2023). Həmçinin, Azərbaycanın meşə ekosistemlərində nadir bitki növlərinin populyasiyalarının vəziyyətinin və strukturunun öyrənilməsinə populyasiya-ontogenetik yanaşmanın köməyi ilə yeni məlumatlar əldə edilmiş və məlumat bankı tərtib edilmişdir (Mursal & Mehdiyeva 2019; Mursal & al. 2020; Ali-zade & al. 2019). Bu tədqiqatlar meşə ekosistemlərində nadir bitki növlərinin, o cümlədən faydalı növlərin gələcəkdə təbiətdə itməsi ehtimalını proqnozlaşdırmaq baxımından çox zəruridir.

Respublikanın florasının öyrənilməsində yerli əhalinin ənənəvi olaraq dərman, qida və yem məqsədləri üçün istifadə etdiyi bitkilərin tədqiqi də mühüm yer tutur. Bitkilərdən bioloji fəal maddələrinin tədqiqi keçən əsrin ortasından formalaşmasına baxmayaraq Azərbaycanın 1550 dərman bitki növlərini özündə cəmləşdirən birinci və yeganə elektron bazası son 10 ildə yaradılmışdır (Mehdiyeva, 2010). Baza məlumatlarına əsasən ölkəmizdə 640 növ aromatik, 746 növ qida və 500 növ boyayıcı bitki kimi müəyyən edilmişdir (Mehdiyeva 2011; Mehdiyeva & Zeynalova 2013a, b; Mehdiyeva 2014; Mehdiyeva & al. 2017; Mehdiyeva & Hamidova 2018). Digər alimlərin də bu sahədə tədqiqatları qeyd edilməlidir (Лекарственные растения Нахчыванской Автономной Республики 2018; Alizade & Shulkina, 2018; Ibadullayeva 2020, Novruzov & al. 2021; Qasimov və Muradov 2017). Bunlarla yanaşı bitkilərin etnofarmakoloji istifadəsi həmçinin yeni

dərmanların istehsalında və insanların ciddi xəstəliklərinin müalicəsində mühüm rol oynayan bəzi yerli dərman bitki növlərinin tədqiqat nəticələri nüfuzlu beynəlxalq elmi jurnallarda çap olunmuşdur (Qiao & al. 2019 a, b; Liu & al. 2021a, b; Şükürlü & Sərkərov 2020; Shukurlu & al. 2023).

Qlobal səviyyədə baş verən dəyişikliklər və meyllərin təhlili bir daha göstərir ki, alimlərimiz ölkəmizin bitki aləminin və müxtəlifliyinin gələcək nəsillər üçün saxlanması, ekoloji təhsil və tərbiyənin stimullaşdırılması, endem və nadir bitki növlərinin biologiyasının öyrənilməsi və mühafizəsi prosesində fəal iştirak üçün indiki sürətlə dəyişilən dünyada yeni biliklərə və yanaşmalara sahib olmalıdır. Bu tədqiqatlar bioloji müxtəlifliyin mühafizəsi ilə yanaşı, yoxsulluq problemlərinin həlli, ekoloji balansın tənzimlənməsi, ekoloji vəziyyətin və davamlı inkişafın yaxşılaşması, ətraf mühitə neqativ təsirin azaldılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Sultan Qaboos Universitetinin professoru, dünya şöhrətli alim Prof. Dr. Syed Zahid Gamar (Maskat, Oman) mühəndislik təhsilində çağırışlar və gələcək inkişaf perspektivləri haqqında qeyd edir ki, bu günün mütəxəssisləri bütün peşəkarlar üçün zəruri olan texniki, ixtisas və sosial bacarıqların güclü vəhdətinə yiyələnmişdir (Gamar 2023). Alimlər təkcə bioloji biliklər verməklə kifayətlənməməli, eyni zamanda həm də effektiv ünsiyyətdən komanda işinə və problemlərin həllinə qədər bütün zəruri yumşaq bacarıqlara malik olan mütəxəssislər hazırlamalıdırlar. Odur ki, dünyanın qabaqcıl universitetlərində biologiyanın ənənəvi əsas kurslarına indi kommunikasiya texnologiyaları, sosial və humanitar məlumatları ehtiva edən bir çox fənlər və tədris proqramları daxil edilir. Maraqlıdır, təbii sərvətləri və onun ayrılmaz hissəsi olan bioloji müxtəlifliyi ilə zəngin ölkəmizdəki universitetlər də gələcək meyllərə

sinxronlaşdırılmış şəkildə transformasiya edə biləcəkmiz?

Bu prizmadan baxdıgımızda mütəxəssislərimizin inkişafı, daha sonra isə fənlərarası bacarıqların və tədris fəaliyyətinin mənimsənilməsi üçün həyat keyfiyyətini və imkanlarını yaxşılaşdırmağa xidmət edən milli strategiya lazımdır. Müasir təhsilin bu gün hansı problemlərlə üzləşdiyi, yeni strategiyaların nədən ibarət olduğu, liderlərin və siyasətçilərin onlara necə uyğunlaşa biləcəyi qənaətinə gəlmək olar.

Xüsusən, yuxarıda qeyd olunan müasir tarixi inkişaf dövrünün və respublikada mövcud problemlərin təhlili göstərir ki, son 14-15 ildə Azərbaycan florasının öyrənilməsi istiqamətində bir sıra addımlar atılsa da Azərbaycanda botanika elmi mütərəqqi Qərb məktəblərindən xeyli geri qalır. Bunun səbəblərindən biri kimi də ali təhsil müəssisələrinin bakalavriat və magistratura səviyyələrində ixtisaslar üzrə mühazirə, seminar/praktik məşğələlərinin və laboratoriyaların təhsil proqramları (kurikulumları), sillabuslarında elmin və təhsilin real inteqrasiyası istiqamətində elm, texnologiya və mühəndislik kontekstində məzmunun, yanaşmalarının və metodlarının tədrisinin olduqca zəif olmasıdır.

Respublikamızda botaniki tədqiqatlarda molekulyar bioloji yanaşmaların tətbiqi bilik və bacarıqlarına yiyələnməyə ehtiyac duyulmasına baxmayaraq, floramızın bəzi bitki növlərinin bu səviyyədə öyrənilməsi bu günə qədər yalnız əməkdaşlıqlar çərçivəsində xarici həmkarlarımız ilə birlikdə həyata keçirilib (Maharramova & al. 2017; Salimov & al. 2021; Giorgashvili & al. 2022;

Aghayeva & al. 2021). Düzdür xarici həmkarlarla müştərək tədqiqatların aparılması Azərbaycan elminin inkişafı, gənc kadrların yüksək müasir səviyyədə hazırlanması və dünya elminə inteqrasiya ilə yanaşı, şərəfli tarixi və böyük elmi və təbii ehtiyatları ilə fərqlənən Azərbaycanımızın daha yaxından tanıtılması üçün də əhəmiyyətlidir. Lakin eyni zamanda ixtisaslı kadrların yetişdirilməsi, mövcud mütəxəssislərin kvalifikasiyalarının artırılması və tədqiqatların davamlılığının təmini, müasir elmi meyllərlə təhsilin sinxronlaşdırılması, beynəlxalq səviyyəli nəticələrin əldə edilməsi və s. üçün kifayət deyil.

Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən imzalanmış sərəncama əsasən elm və təhsil sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (<https://president.az/az/articles/view/56763>). Elm və təhsil sahəsində dövlət siyasətinin ifadəsi olan bu aktual sənəd, elmi müəssisə və təşkilatların fəaliyyətinin təşkili, tənzimlənməsi və qarşılıqlı əlaqələrin yenidən qurulmasının ümumi əsaslarını müəyyən edərək, həyata keçirilən fəaliyyətin və aparılan tədqiqatların səmərəliliyinin artırılması ilə bağlı elmi ictimaiyyət qarşısında ciddi vəzifələr qoymuşdur. Ölkə rəhbərliyinin qoyduğu vəzifələrin yerinə yetirilməsi, Azərbaycan elminin inkişafı və günün tələbləri səviyyəsinə uyğun qaldırılması üçün hər bir alim öz fəaliyyətini yenidən nəzərdən keçirərək qiymətləndirməli, bilik və bacarığını perspektivli və praktiki əhəmiyyətə malik elmi-tətbiqi mövzuların həllinə yönəltməlidir.

ƏDƏBİYYAT

Abutalıbov M. H., Hacıyev V. C. Azərbaycanın bitki örtüyü Bakı: İşiq, 1976. 47 s.

Aghayeva P., Cozzolino S., Cafasso D., Ali-zade V., Fineschi S., Aghayeva D. DNA barcoding of native Caucasus herbal plants: potentials and limitations in complex groups and implications for phylogeographic patterns. *Biodiversity Data Journal*, 2021, <https://doi.org/10.3897/BDJ.9.e61333>

Ali-zade V, Hajiev V, Kerimov V, Musayev S, Abdiyeva R, Farzaliyev V. Endemic plants of Azerbaijan. In: *Red List of the Endemic Plants of the Caucasus*. p. 67-108.

Eds.J. Solomon, T.Shulkina, G.Schatz. USA, Missouri Botanical Garden Press., Saint Louis; 2014:451p.

Ali-zade V.M., Salimov R.A. Assessment of Biodiversity and ecosystem Services in Azerbaijan: Challenges and Experiences. *Proceedings of ANAS (Biological and Medical Sciences)*, vol. 73, No 2, p. 140-150 (2018)

Ali-zade V, Shulkina T. The flora of Azerbaijan for the world horticulture. *Plant & Fungal Research*, 2018; 1(1): 2-8.

Ali-zade V, Mehdiyeva N, Karimov V, Ibrahimova A. *Plant of the Greater Caucasus*. Azerbaijan. Bakı; Red line publishing house, 2019: 352 p.

Ali-zade V. Traditions and contemporaneity in the taxonomy and systematics of the flora of the Caucasus. *The Journal of History of Science and Science of Science, ANAS*; 2023, 5: 8-19.

Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabı. Nadir və nəslə kəsilməkdə olan bitki və göbələknövləri. İkinci nəşr. Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 2013. 676 s.

Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabı. Flora. Üçüncü nəşr. Türkiyə, “İmak” nəşriyyatı, 2023. 512 s.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı №800. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasının təsdiq edilməsi haqqında. Bakı şəhəri, 29 dekabr 2012-ci il

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı №2358. “Azərbaycan Respublikasında bioloji müxtəlifliyin qorunmasına və davamlı istifadəsinə dair 2017–2020-ci illər üçün Milli Strategiya”nın təsdiq edilməsi haqqında. Bakı şəhəri, 3 oktyabr 2016-cı il.

Borsch T, Berendsohn W, Dalcin E, Delmas M, Demissew, Elliott A, Fritsch P, Fuchs A, Geltman D, Güner A, Haevermans T., Knapp S., le Roux M., Loizeau P., Miller Ch, Miller J, Palese R, Paton A, Parnell J, Pendry C, Ning QH, Sosa V, Sosef M, von Raab-Straube E, Ranwashe Fh, Raz L, Salimov R, Smets, Thiers B, Wayt T, Tulig M, Ulate W, Ung V, Watson M, Jackson P, Zamora N. *World Flora Online: Placing taxonomists at the heart of a definitive and comprehensive global resource on the world's plants*, *TAXON*, Wiley-Blackwell, 2020; 69(6): 1311 – 1341. <https://doi.org/10.1002/tax.12373>

Euro+Med 2006+ [continuously updated]: Euro+Med PlantBase - the information resource for Euro-Mediterranean plant diversity. – Published at <http://www.europlusmed.org> [accessed on: 14 May 2023]

Əli-zadə V.M., Səlimov R.A. Azərbaycanada biomüxtəliflik, ekosistem və ekosistem xidmətlərinin inkişafı və perspektivləri. *AMEA Botanika İnstitutunun elmi əsərləri*, XXXV cild, 2015, səh 3-9

Əli-zadə V.M., Əlirzayeva E.H. Botanika elmində innovasiya yanaşmaları: Problemlər və perspektivlər. Elmi və texnoloji innovasiyalar: milli təcrübə və beynəlxalq əməkdaşlıq beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, 20 may 2010, s. 293-297.

Əli-zadə V.M., Əlirzayeva E.H. Elmin inkişafında yeni yol. AMEA Botanika İnstitutunun elmi əsərləri, XXIX cild, 2009. səh. 7-8.

Əli-zadə V.M., Səlimov R.A. Qlobal Bitkilər Resurs bazasının hazırlanması və Azərbaycanın Dünya Onlayın Florası konsorsiumunda fəalliyəti. Azerbaijan Journal of Botany (2020) 1(1): 89-94

Əsgərov A. Azərbaycanın bitki aləmi (Ali bitkilər-Embryophyta). Bakı, TEAS Press Nəşriyyat evi, 2016, 444 s

Gamar S.Z. A public lecture on challenges, opportunities and future trends in Engineering education. Palistan; Newsletter: 2, 2023. <https://www.comstech.org/wp-content/uploads/2023/01/Newsletter-Jan-Feb-2023.pdf>

GBIF [Global Biodiversity Information Facility] 2018. Big data for biodiversity: GBIF.org surpasses 1 billion species occurrences. <https://www.gbif.org/news/5BesWzmqQ4U84suqWyOQy/big-data-for-biodiversity-gbiforg-surpasses-1-billion-species-occurrences>. (accessed 26 Sep 2018).

Giorgashvili E, Reichel K, Caswara C, Kerimov V, Borsch T, and Gruenstaeudl M. Software Choice and Sequencing Coverage Can Impact Plastid Genome Assembly. A Case Study in the Narrow Endemic *Calligonum bakuense*. Front. Plant Sci. , 2022; 13: 779830. doi: 10.3389/fpls.2022.779830

Hacıyev V. C. Azərbaycanın yüksəkdağlıq bitkiliyinin ekosistemi “Təhsil” EİM, 2004.

Ibadullayeva S. Ethnobotany of Local used Medicinal Plants in Azerbaijan. Republic Journal of Medicine and Biology Research. 2020; 2(2): 72-81

Ibadullayeva S. J, Huseynova I.M. An Overview of the Plant Diversity of Azerbaijan. In: Öztürk, M., Altay, V., Efe, R. (eds). Biodiversity, Conservation and Sustainability in Asia. Springer, Cham; 2021. https://doi.org/10.1007/978-3-030-59928-7_17.

Лекарственные растения Нахчыванской Автономной Республики / под общей редакцией С.Г. Марданлы. – Орехово-Зуево, ПГТУ, 2018, 452 с.

Liu Xueling, Dong Yuyu, Alizade Valida, Khutsishvili Manana, Atha Daniel, Borris Robert, Clark Benjamin. Molecular networking-driven isolation of 8'-Glycosylated biscoumarins from *Cruciata articulata*, Phytochemistry, 190, 112856: 2021a. <https://doi.org/10.1016/j.phytochem.2021.112856>.

Liu Xueling, Wang Yali, Ali-zade Valida, Khutsishvili Manana, Atha Daniel, Borris Robert, Clark Benjamin. *Cruciasides C-G*, monoterpene glycosides from *Cruciata articulata*. Phytochemistry. Elsevier, 189, 112821:2021b. <https://doi.org/10.1016/j.phytochem.2021.112821>

Maharramova E, Huseynova I, Kolbaia S, Gruenstaeudl M, Borsch T. & Muller L. Phylogeography and population genetics of the riparian relict tree *Pterocarya fraxinifolia* (Juglandaceae) in the South Caucasus. Systematics and Biodiversity, (2017) 16(1):1-14. DOI: 10.1080/14772000.2017.1333540

Mehdiyeva N.P. Azərbaycan florasının dərman bitkiləri (Elektron məlumat bazası, rus dilində). Azərbaycan Respublikası Müəllif Hüquqları Agentliyi. Əsərin qeydiyyatı haqqında şəhadətnamə №6265 Bakı, 09.03.2010

- Mehdiyeva N.P.** Azərbaycanın dərman florasının biomüxtəlifliyi. Bakı: “Letterpress”, 2011, 186 s.
- Мехтиева Н.П., Зейналова С.А.** Редкие виды лекарственных и ароматических растений Азербайджана. Баку: “Letterpress”, 2013a, 154 s.
- Mehdiyeva N., Zeinalova S.** Medicinal and Aromatic plants of Azerbaijan. Encyclopedia of Life Support Systems (EOLSS Publications catalogue) Developed under the Auspices of the UNESCO, Oxford, UK., 2013b.
- Мехтиева Н.П.** О некоторых растениях флоры Азербайджана, используемых в народной медицине и кулинарии. Традиционная медицина. 2014, № 4(39) с. 25-32
- Mehdiyeva, N.P., Guliyev, I.S., Alizade, V.M., Alirzayeva, E.H., Bussmann, R.W.** (2017). Ethnobotany of the Caucasus – Azerbaijan. In: Bussmann, R. (eds) Ethnobotany of the Caucasus. European Ethnobotany. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-49412-8_16
- Mehdiyeva N.P., Hamidova F.L.** Ethnobotanical researches in Gobustan district (Azerbaijan) and development of electronic database of useful plants. Plant & Fungal Research. 2018; 1(1): 18-27. <http://dx.doi.org/10.29228/plantfungales.67>
- Məmmədova (Babanlı) A.V.** Azərbaycanın mamırları. “Təhsil” EİM, Bakı, 2022, 180 səh.
- Mursal Nigar, Mehdiyeva Naiba.** Studies on the botanical and ecological aspects of a rare species *Ophrys caucasica* from Azerbaijan (Orchidaceae). Academia Journal of Medicinal Plants, 2019; 7(9): 206-217. DOI: 10.15413/ajmp.2019.0153
- Mursal Nigar, Mehdiyeva Naiba, Ibrahimova Aida.** Population status and ecology of *Platanthera chlorantha* (Orchidaceae) in the Greater Caucasus. Azerbaijan. Nature Conservation Research. 2020; 5 (Suppl.1): 114–124 <https://dx.doi.org/10.24189/ncr.2020.046>
- Мусаев С.Г., Фаталиев Р.А.** Флора Азербайджана: Новые данные. Труды Института Ботаники НАН Азербайджана. XXV т., 2009. стр. 7-8.
- Novruzov E.N., Mustafaeva L.A., Zeinalova A.M., Musaeva A.M., Bagirova A.V., Akhundova R.M.** Taxonomic composition and bioecological features of food plants of flora of the Central Lesser Caucasus (within Azerbaijan). Plant & Fungal Research 2021; 4(1): 26-34.
- Qasimov M., Muradov V.** Boyaqçılıq. Bakı: Elm., 2017, 292 səh.
- Qurbanov E.M., Cabbarov M.T.** Geobotanika. Bakı, “Bakı Dövlət Universiteti Nəşriyyatı”, 2017, 32 s.
- Parolly G., Grotz K. & Lack W.** Caucasus. Plant Diversity between the Black and Caspian seas” Berlin; 2014: 232 p.
- Прилипко П.И.** Растительный покров Азербайджана. Баку: ЭЛМ, 1970. 170 с.
- Qiao Yilin, Khutsishvili Manana, Alizade Valida, Atha Daniel and Borris P. Robert.** Labdane and Abietane Diterpenoids from *Juniperus oblonga* and Their Cytotoxic Activity. Molecules. 2019 Apr; 24(8): 1561. doi: 10.3390/molecules24081561 2019a.
- Qiao Yilin, Sunada Nathan, Hatada Alyssa, Lange Ingo, Khutsishvili Manana, Alizade Valida, Atha Daniel, Ko'omoa Dana-Lynn Lange, Borris Robert.** Potential anti-neuroblastoma agents from *Juniperus oblonga*. Biochemical and Biophysical Research Communications. Vol. 516, Issue 3, 2019, p. 733-738, <https://doi.org/10.1016/j.bbrc.2019.06.123>. 2019b.

Salimov R., Karimov V., Babayeva Z., Gasimova G., Aliyeva Z., Akbarova A., Fatdayeva A., Nabyeva P., Isgandarova L., Hajiyeva S. Vascular plants of Azerbaijan: a nomenclatural update and survey of Lamiaceae L. *Plant & Fungal Research*. 2018; 1 (1): 69-85

Salimov R.A., Garakhani P.Kh., Aliyeva Z.S. Vascular Plants of Azerbaijan: a nomenclatural checklist of nonflowering plants. CBS Polygraphic Production. 2019; 64 p.

Salimov R.A., Karimov V.N., Garakhani P.Kh., Aliyeva Z.S. Vascular Plants of Azerbaijan: a nomenclatural checklist of monocotyledons. CBS Polygraphic Production. 2020; 175p.

Salimov R.A., Parolly G. & Borsch T. 2021: Overall phylogenetic relationships of *Scutellaria* (Lamiaceae) shed light on the origin of the predominantly Caucasian and Irano-Turanian *S. orientalis* group. *Willdenowia*, 2021; 51: 395 – 427. <https://doi.org/10.3372/wi.51.51307>

Флора Азербайджана. 1950–1961 / Отв. ред. И. И. Карягин. Т. 1–8. Баку: Изд-во АН АзербСССР

Turland, N.J., Wiersema, J.H., Barrie, F.R., Greuter, W., Hawksworth, D L., Herendeen, P.S., Knapp, S., Kusber, W.-H., Li, D.-Z., Marhold, K., May, T.W., McNeill, J., Monro, A.M., Prado, J., Price, M.J. & Smith, G.F. (eds.) 2018. International Code of Nomenclature for algae, fungi, and plants (Shenzhen Code) adopted by the Nineteenth International Botanical Congress Shenzhen, China, July 2017. *Regnum Vegetabile* 159. Glashütten: Koeltz Botanical Books. <https://doi.org/10.12705/Code.2018>

WCSP 2016. World Checklist of Selected Plant Families. Richmond: Royal Botanic Gardens, Kew. <http://wmsp.science.kew.org> (accessed 20 Jul 2020).

WFO (2023): World Flora Online. Published on the Internet; <http://www.worldfloraonline.org>. Accessed on: 14 May 2023

Zernov A.S., Mirzəyeva Ş.H. Abşeron florasının məlumat siyahısı Bakı, 2021. 204 s.

Şükürlü E.N., Sərkərov S.V. *Lactuca serriola* L. növü köklərinin müxtəlif fraksiyalarından alınmış kristallik kütlənin komponent tərkibi. *Azerbaijan Journal of Botany*, 2020. 1(2): 85-88

Shukurlu E.N., Vitalini S., Iriti M., Garzoli S. Chemical characterization by GC/MS analysis of *Lactuca tatarica* (L.) C.A.Mey. aerial parts and seeds. *Nat Prod Res*. 2023 Apr;37(8):1377-1381. doi: 10.1080/14786419.2021.2003356. Epub 2021 Nov 11. PMID: 34763596.

<https://president.az/az/articles/view/56763> - Azərbaycan Respublikasında elm və təhsil sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı №1769. Bakı şəhəri, 28 iyul 2022

**ELXANI, CƏLAİRİ, TEYMURİ,
QARAQOYUNLU, AĞQOYUNLU VƏ
SƏFƏVİ PADŞAHLARININ MÖHÜR
YAZILARI**

Elxan Quliyev

*AMEA-nın Akademik Ziya Bünyadov adına
Şərqsünəslıq İnstitutunun Şərq ölkələrinin
tarixşünəslıq şöbəsinin emi işçisi*

**SEAL INSCRIPTIONS OF ELKHANI,
JALAIRI, TEYMURI, QARA-KOYUNLU,
AK-KOYUNLU AND SAFAVI KINGS**

Elkhan Guliyev

*Researcher of the Department of Historiography
of Eastern Countries of the ANAS Institute of
Oriental Studies named after acad.
Z. Bunyadov*

Baku, Azerbaijan / Bakı, Azərbaycan

e-mail: elkhan2000@yahoo.com

Pages / səhifələr – 66-73

<p>UOT UDC: 9301</p> <p>ORKID İD ORCID ID: 0000-0002-9226-8877</p> <p>Daxil oldu Received: 26.04.2023</p> <p>Qəbul olundu Accepted: 02.07.2023</p> <p>Redaktə etdi Edited by Dr. Bayram Quliyev</p>	<p>Açar sözlər: Elxani, Cəlairi, Teymuri, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvi, padşah, möhür</p> <p>Xülasə:</p> <p>Orta əsr Azərbaycan tarixinin tədqiqində əlyazma mənbələrin oxunulmasının nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğu tarixçi alimlərə bəllidir. Əlbəttə ki, bu istiqamətdə tarixi sənədlərin də oxunularaq tədqiq edilməsi özünəməxsus yer tutur. Tarixi sənədlərin, o cümlədən fərmanların, divan sənədlərinin və şəxsi məktubların üzərinə vurulmuş möhürlər həmin sənədlərin kimliyini müəyyən etmək üçün mütləq oxunulmalı və onlara aydınlıq gətirilməlidir. Hər hansı bir möhürün yazısını oxuyan zaman əsasən onun kimə aid olduğu, yaranma tarixi, həmin şəxsin dövlət idarəçilik sistemində tutduğu vəzifənin müəyyən edilməsi, eləcə də möhürdəki digər simvolik yazılara aydınlıq gətirmək zəruri hesab olunur. Hazırkı məqalədə əks etdirilən məlumat İranın tarixçi alimi Cahangir Qaim Məqami (1918-1981) tərəfindən yazılmış və 1971-ci ildə Tehranda çap olmuş "Tarixi sənədlərin öyrənilməsi işinə giriş" adlı kitabdan iqtibas və şərh edilmişdir. Qacarlar dövrünün tədqiq edən tarixçi alim Cahangir Qaim Məqami tarix ixtisası üzrə Ph.D dərəcəsini Fransanın Sarbonna universitetindən almış və 1966-1970-ci illərdə "Tarixi araşdırmalar" jurnalının baş redaktoru vəzifəsində çalışmışdır. Məqalədə bəzi dövrlərdə İran və Azərbaycan ərazilərində hakimiyyətdə olmuş türk və türkmən sülalələrinin padşahları, o cümlədən Elxani, Cəlairi, Teymuri, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi hökmdarlarının möhür yazıları barədə məlumat verilmişdir. Həmin möhürlərin özü və yazıları Azərbaycan tarixşünəslıqı üçün əhəmiyyət kəsb etdiyinə görə onlardan bəzilərinin fotosəkillərini oxuculara təqdim etməklə yanaşı, həm də onların üzərindəki yazıları tərcümə və şərh etməyə çalışmışıq. Möhürlərin fotosəkillərini təqdim edərkən, çox yer tutmasın deyə onları kiçildilmiş formada vermək məcburiyyətində qalmışıq.</p> <p>Keywords: Elkhani, Jalairi, Teymuri, Garagoyunlu, Aghgoyunlu, Safavi, shah, seal</p> <p>Summary:</p> <p>Historians are well aware of the importance of reading manuscript sources in the study of medieval Azerbaijani history. Of course, the reading and research of historical documents in this direction has a special place. Seals on historical documents, including decrees, court documents and personal letters, should be read and clarified in order to identify those documents. When reading the inscription of any seal, it is necessary to clarify to whom it belongs, the date of its creation, the position held by that person in the system of public administration, as well as other symbolic inscriptions on the seal.</p> <p>The information contained in this article is quoted and commented on by the Iranian historian Jahangir Qaim Magami (1918-1981) and the book "Introduction to the Study of Historical Documents" published in Tehran in 1971. Historian Jahangir Qaim Magami, who studied the Gajar period, received his Ph.D. in</p>
---	--

history from the University of Sarbonna, France, and from 1966 to 1970 was the editor-in-chief of the journal Historical Studies.

The article provides information about the seals of the kings of the dynasties that ruled in Iran and Azerbaijan, as well as Elkhani, Jalairi, Teymuri, Garagoyunlu, Aghgoyunlu and Safavi rulers. Since these seals and their inscriptions are important for Azerbaijani historiography, we have tried to translate and interpret the inscriptions on them, as well as to present readers with photos of some of them. When submitting photos of the seals, we had to give them in a reduced form so that they would not take up too much space.

Ключевые слова: Эльхани, Джалаири, Теймури, Гарагоюнлу, Аггоюнлу, Сефеви, шах, печать

Аннотация:

Историки хорошо осознают важность чтения рукописных источников в изучении средневековой азербайджанской истории. Безусловно, особое место в этом направлении занимает чтение и исследование исторических документов. Печати на исторических документах, включая указы, судебные документы и личные письма, должны быть прочитаны и разъяснены для идентификации этих документов. При чтении надписи любой печати необходимо уточнять, кому она принадлежит, дату ее создания, занимаемую этим лицом должность в системе государственного управления, а также другие символические надписи на печати.

Информация, содержащаяся в этой статье, цитируется и комментируется иранским историком Джахангиром Каимом Магами (1918-1981) и книгой «Введение в изучение исторических документов», изданной в Тегеране в 1971 году. период, получил докторскую степень. получил степень доктора истории в Университете Сарбонны, Франция, а с 1966 по 1970 год был главным редактором журнала «Исторические исследования».

В статье приводятся сведения о печатях царей династий, правивших в Иране и Азербайджане, а также правителей Эльхани, Джалаири, Теймури, Гарагоюнлу, Аггоюнлу и Сефеви. Поскольку эти печати и надписи на них важны для азербайджанской историографии, мы попытались перевести и интерпретировать надписи на них, а также представить читателям фотографии некоторых из них. При подаче фотографий тюленей нам пришлось давать их в уменьшенном виде, чтобы они не занимали слишком много места.

Giriş

Orta əsr Azərbaycan tarixinin tədqiqində əlyazma mənbələrin oxunulmasının nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğu tarixçi alimlərə bəllidir. Əlbəttə ki, bu istiqamətdə tarixi sənədlərin də oxunularaq tədqiq edilməsi özünəməxsus yer tutur. Tarixi sənədlərin, o cümlədən fərmanların, divan sənədlərinin və şəxsi məktublərin üzərinə vurulmuş möhürlər həmin sənədlərin kimliyini müəyyən etmək üçün mütləq oxunulmalı və onlara aydınlıq gətirilməlidir. Hər hansı bir möhürün yazısını oxuyan zaman əsasən onun kimə aid olduğu, yaranma tarixi, həmin şəxsin dövlət idarəçilik sistemində tutduğu vəzifənin müəyyən edilməsi, eləcə də möhürdəki digər simvolik yazılara aydınlıq gətirmək zəruri hesab olunur.

Hazırkı məqalədə əks etdirilən məlumat İranın tarixçi alimi Cahangir Qaim Məqami (1918-1981) tərəfindən yazılmış və 1971-ci ildə Tehranda çap olmuş “Tarixi sənədlərin öyrənilməsi işinə giriş” adlı kitabdən iqtibas və şərh edilmişdir. Qacarlar

dövrünü tədqiq edən tarixçi alim Cahangir Qaim Məqami tarix ixtisası üzrə Ph.D dərəcəsini Fransanın Sarbonna universitetindən almış və 1966-1970-ci illərdə “Tarixi araşdırmalar” jurnalının baş redaktoru vəzifəsində çalışmışdır.

Müəllif sözügedən tədqiqat işində tarixi sənədlərin növləri, onların tərkib hissələri, sənədlərin oxunma metodları və s. mühüm məsələlərə aydınlıq gətirdikdən sonra, kitabın lap sonunda bəzi dövrlərdə İran və Azərbaycan ərazilərində hakimiyyətdə olmuş sülalələrin padşahları, o cümlədən Elxani, Cəlairi, Teymuri, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi hökmdarlarının möhür yazıları barədə mühüm məlumat vermişdir. Həmin möhürlərin özü və yazıları Azərbaycan tarixşünaslığı üçün əhəmiyyət kəsb etdiyinə görə onlardan bəzilərinin fotosəkillərini oxuculara təqdim etməklə yanaşı, həm də onların üzərindəki yazıları tərcümə və şərh etməyə çalışmışıq.

1. ELXANİLƏR

1-1. Güyük xanın (hc.644-646/m.1246-1248) “Al tamğa”sı (tuğra basılmış fərman)

Sözügedən möhür Güyük xanın papaya yazdığı məktubunun üzərinə vurduğu möhürdür (şəkil No 1). Amma təəssüflər olsun ki, onun üzərindəki yazıları oxuya bilmirik. Şəkil (Qaim Məqami, 1971: 348).

1-2. Arqun xan (hc.683-690/m.1284-1291)

Bu möhür Elxanilər dövründən bu günümüzdə qədər gəlib çatmış ən qədim möhür hesab olunur. Sözügedən möhür Arqun xan tərəfindən Fransanın padşahı Filipp le Belə (Philipp IV le Bel, 1268-1314) yazılmış məktubun üzərinə vurulmuşdur (şəkil No 2). Həmin məktubun orijinal nüsxəsi isə Paris Milli Arxivdə AE, III, 202 No- ilə saxlanılır. Möhürün içindəki yazılar Çin dilindədir və bu yazını oxuyan Abel – Remusat onun məzmun və mənasını aşağıdakı kimi göstərir: “Səltənət naibliyinin sonuncusu və millətlərə əminamanlıq bəxş edən” (fransızca: Sceau du ministre d'Etat (Aide du royaume) pacificateur des Peulbes) (Qaim Məqami, 1971: 348).

1-3. Qazan xan (hc.694-703/m.1295-1304)

Bu möhür (şəkil No 3) Qazan xan tərəfindən Vatikan sarayına yazılmış

məktubun üzərinə vurulmuş və uyğur xətt ilə yazılmışdır. Qazan xanın bu möhürü dörbucaqlı şəkildədir, amma təəssüflər olsun ki, onun içindəki yazıları oxumaq mümkün olmayıb (Qaim Məqami, 1971: 351).

1-4. Olcaytu Xudabəndə (hc.703-716/m.1304-1316)

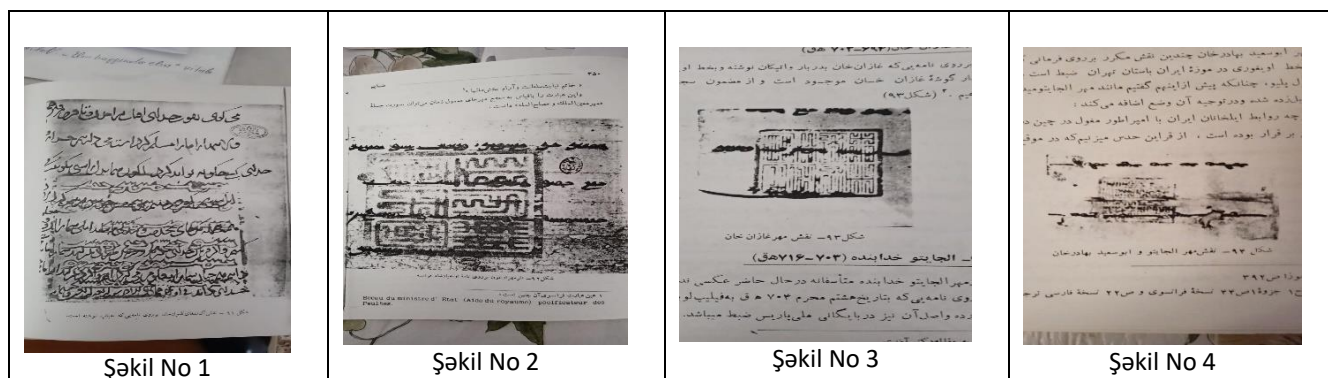
Təəssüflər olsun ki, hal-hazırda Olcaytu xanın möhürünün fotosəkili bizdə yoxdur, amma məlumdur ki, hicri tarixilə 704 (m.1304)cü ildə Fransanın padşahı Filipp le Belə yazılmış məktubun üzərinə vurulmuş və məktubun orijinal nüsxəsi də Paris Milli Arxivdə saxlanılır. Sözügedən möhürün yazıları Çin xətt ilə yazılmış və Abel Remusat (Jean-Pierre Abel-Rémusat) tərəfindən aşağıdakı kimi tərcümə edilmişdir: “Ali fərmana əsasən, imperatorun vərəsəsinin möhürü, ...”. Paul Pelliot “Tehran muzeyində saxlanılan bir neçə tarixi sənəd” adlı məqaləsində Əbu Səidin möhürü haqda yazır: “Onun möhür yazıları Olcaytu xanın möhür yazıları kimidir”. Bu baxımdan Olcaytu xanın möhürünü tanımaq üçün Əbu Səidin möhürünə müraciət etmək olar (Qaim Məqami, 1971: 351-352).

1-5. Əbu Səid Bahadır xan (hc.716-736/m.1316--1335)

Əbu Səid Bahadır xana aid olan möhürü (şəkil No 4) hc.720 (m.1320)-ci il tarixdə Uyğur xətti ilə yazılmış fərmanın üzərində görürük. Bu fərman Tehrandə yerləşən “İranın Qədim Tarix Muzeyi”ndə saxlanılır. Paul Pelliot bu möhürün yazısı barədə bundan əvvəl də dediyimiz kimi, Olcaytunun Fransanın padşahı Filipp le Belə yazdığı məktubun üzərinə vurulmuş möhürünə bənzəyir və məsələni izah edərək yazır: “Baxmayaraq ki, Əbu Səidin dövründə Elxanilər ilə Çin arasında əlaqələr əvvəlki kimi davam edirdi, amma bəzi məlumatlardan aydın olur ki, sözügedən hökmdar taxta əyləşəndən sonra Pekindən yeni möhür göndərilməmiş və buna görə də Əbu Səid taxta çıxandan sonra dörd il müddətinə özündən əvvəlki padşahın

möhüründən istifadə etmişdir” (Qaim Məqami, 1971: 353).

Dördbucaq şəkildə olan bu möhürün dörd guşəsində isə “Xüləfai-Raşidin”, yəni Əbu

2. CƏLAİRİLƏR

2-1. Sultan Əhməd ibn Uveys (hc.784-813/m.1382--1410)

Cəlairilər sülaləsindən olan padşahların möhür (şəkil No 5) və onun yazılarından əlimizdə olanı yalnız Sultan Əhməd ibn Uveysə aiddir. Sözügedən dövrün qaydalarına uyğun olaraq bu möhür Şeyx Sədrəddin Səfəvi adına olan fərmanın üzərinə bir neçə dəfə vurulmuşdur. Bu fərmanın orijinal nüsxəsi Paris Milli Kitabxanasında Suppl. Pers . 1360 No- ilə saxlanılır. Kufi xətt ilə yazılmış bu möhür və yaxud “al tamğa”nın forması dördbucaq şəkildədir və ölçüsü 12.5x12.5 sm təşkil edir. (“Al tamğa” sözünün mənası Al = qırmızı, Tamğa = möhür deməkdir – E.Q). Bu möhürlər qırmızı rəngli mürəkkəbə boyanaraq padşah fərmanları, hökmlər və məktublara vurulurdu. Sözügedən möhürün üzərindəki yazı dörd sətirdən ibarətdir və Məhəmməd Qəzvini onu aşağıdakı kimi oxumuşdur:

ال ال هلا محمد رسول هلا ارسله بالهدى و دين الحق « ليظهره
على الدين كله و كفى بالهلل شهيدا و ما النصر عذ هلا العزيز الحكيم
نى سنة تسع و خمسين و بربعمائة و صلى هلا «على سيدنا محمد

Möhürün haşiyə hissəsində isə aşağıdakı yazı həkk olunmuşdur:

ال ال هلا وحده ال شريك له، له الملك و له الحمد يحيى « و
يميت و هو حى ال يموت بیده الخير و هو على كل شىء «قدير
نعم المولى و نعم الوكيل

Bəkr, Ömər, Osman və Əlinin adı həkk edilmidir.

Bu möhürü Arqun xan və Sultan Əhmədin möhürləri ilə müqayisə edən zaman görürük ki, Cəlairilər öz tamğalarını Elxanilər sülaləsinə aid olan tamğalara oxşadırdılar (Qaim Məqami, 1971: 353-354).

3. TEYMURİLƏR

3-1. Əmir Teymur (hc.782-808/m.1380--1405)

Teymurilər dövrünə aid möhürlərdən əlimizdə olanı yalnız Əmir Teymurun möhürüdür (şəkil No 6). Bu möhürün yazısında aşağıdakı sözlər həkk olunub: “راستى رستى”. Həmin möhür Fransa padşahı altıncı Karla (1368-1422) yazılmış məktubun aşağı hissəsinə vurulmuşdur. Məktubun orijinal nüsxəsi Paris Milli Arxivdə AE, III. 204 No- ilə saxlanılır (Qaim Məqami, 1971: 353-354).

4. QARAQOYUNLULAR

4-1. Cahanşah Qaraqoyunlu (hc.841-872/m.1437--1467)

Qaraqoyunlu padşahlarına aid olan möhürlərdən yalnız Cahanşahın möhürü (şəkil No 7) barədə məlumat əldə edə bilmişik və möhürün yazısı aşağıdakı kimidir:

«من عدل ملك جهانشاه – من ظلم هلك» (tərcümə: Kim ədalətli olarsa, Cahanşaha padşahdır – kim zülm və sitəm edərsə, həlak olar). Biz bu sənədi 1956-cı ildə Dəməşqdə çap olunmuş Jean Aubin adlı iranşünas alimin “Ağqoyunlulardan qalmış bir neçə sənəd

haqqında” adlı əsərindən götürmüşük (Qaim Məqami, 1971: 355-356).

4-2.Həsən Əli ibn Cahanşah (hc.772-874/m.1371--1470)

Həsən Əlinin möhür yazıları çox sadədir və orada yalnız onun adı, atasının adı və taxta əyləşdiyi tarix qeyd olunmuşdur (Qaim Məqami, 1971: 356). Bu yazı aşağıdakı kimidir:

«حسن علی بن سلطان جهان شاه سنه ۲۷۸»

Tərcümə: Həsən Əli Sultan oğlu Cahanşah – hc.872

ان فلا ناصر بالعدل و الحسان، یعقوب بن حسن بن علی «بن عثمان

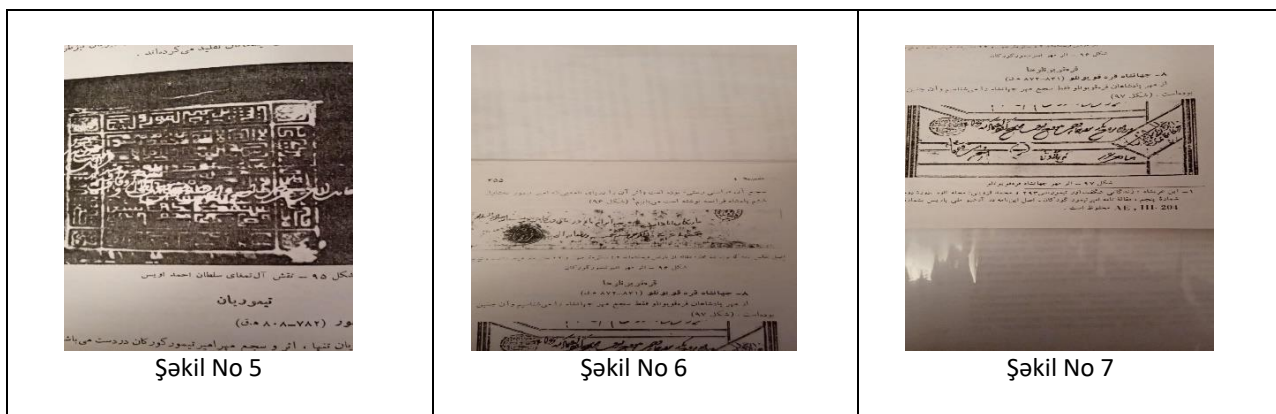
Tərcümə: Həqiqətən, Allah ədalətli olanlara və yaxşılıq edənlərə yardım edəndir – Yaqub ibn Həsən ibn Əli ibn Osman

B-Digər bir möhür isə hc.892 cəmədiyül-əvvəl ayının dördü (m. 9 mart 1487)-ci il tarixli fərmanın üzərinə vurulmuş və yazıları aşağıdakı kimidir:

دارالسلطنه تبریز

هر آنکه جانب اهل خدا نگهدارد خدایش در همه حال از بال نگهدارد» - یعقوب ابن حسن ۲۹۸

Tərcümə: Paytaxt Təbriz- Allah bəndələrinin

5.AĞQOYUNLULAR

5-1.Uzun Həsən (hc.883-887/m.1478-1482)

Uzun Həsənin möhürü (şəkil No 8) hc.875 zilqədə ayı (m.1471)-ci il tarixli fərmanın aşağı hissəsinə vurulmuşdur və yazıları aşağıdakı kimidir:

«الواثق الملك الرحمان – حسن بن علی بن عثمان»

Tərcümə: Rəhman Allahın etimad etdiyi şəxs – Həsən ibn Əli ibn Osman

(Qaim Məqami, 1971: 356).

5-2.Yaqub Bəy ibn Uzun Həsən (hc.884-896/m.1479-1491)

A-Yaqub bəyə aid olan möhürlərdən biri hc.884 ramazan ayının 15 (m. 9 dekabr 1479)-cu il tarixli fərmanın üzərinə vurulmuş möhürdür və yazıları aşağıdakı kimidir:

tərəfini saxlayan insanları Tanrı özü bütün hallarda bələdan amanda saxlayar – Yaqub ibn Həsən

(Qaim Məqami, 1971: 356).

5-3.Rüstəm Bəy ibn Məqsud ibn Uzun Həsən (hc.897-902/m.1492-1496)

Rüstəm bəydən yalnız bir möhür (şəkil No 9) günümüzə gəlib çatmışdır və o da hc.878 zəl-qədə ayının 8 (m. 5 aprel 1474)-cü il tarixli fərmanın üzərinə vurulmuş və yazıları da aşağıdakı kimidir:

و من رزقناه منارزقا حسن رستم بن مقصود بن «سلطان حسن

Tərcümə: “Gözəl ruzi verdiyimiz şəxs, Rüstəm ibn Məqsud ibn Sultan Həsən” (Qaim Məqami, 1971: 357).

6.SƏFƏVİLƏR

6-1.Şah İsmayıl Səfəvi Bahadır xan (hc.907-930/m.1502-1524)

I Şah İsmayılın armud şəkilli möhür (şəkil No 10) yazıları aşağıdakı kimidir:

«الهم صل على محمد مصطفى و على مرتضى و حسن و
رضى و حسين شهيد كربال، زين العابدين، محمد باقر، على نوى، على نقى،
حسن عسكرى، محمد مهدى، العبد اسماعيل
«بن حيدر صفى ٤١٩»

Tərcümə: “Allahım, Məhəmməd Mustafaya, Əli Mürtəzaya, Həsən Rəziyə, Hüseyin şəhidi-Kərbəlaya, Zeynul-Abidinə, Məhəmməd Baqirə, Əli Təqiyə, Əli Nəqiyə, Həsən Əsgəriyə, Məhəmməd Məhdiyə salam və salavatın olsun!”(Qaim Məqami, 1971: 358).

6-2.I Şah Təmasib (hc.930-984/m.1524-1576)

Şah Təhasibdən bir neçə möhür gəlib dövrümüzə çatmışdır, onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

A) Dairəvi şəkilli möhür:

Ortasında: «بنده شاه والیت طهماسب» - “Vilayətin padşahının qulu Təhasib”.

Haşiyə hissəsində:

محمد المصطفى على المرتضى حسن الرضا حسين الشهيد « على زين
العابدين محمد البقر جعفر الصادق موسى الكاظم على بن موسى
الرضا محمد النوى على الزوى حسن العسكرى. «محمد المهدي

Tərcümə: “Məhəmmə əl-Mustafa Əli əl-Mürtəza Həsən ər-Rza Hüseyin əş-Şəhid əla Zeynul-Abidin Məhəmməd əl-Baqir Cəfər əs-Sadiq Musa əl-Kazim Əli ibn Musa ər-Rza Məhəmməd ət-Təqi Əli ən-Nəqi Həsən əl-Səgəri Məhəmməd əl-Məhdi”.

Bu möhürdən, eyni yazılarla və yalnız həkkaklıq baxımından bir-birindən az fərqli olan üç möhür müşahidə edilməkdədir. Rabino

onlardan ikisinin fotoşəkilini öz kitabında vermişdir (Şəkil No 11). Biz isə onun üçüncüsünü “Matinadaran” kitabında tapmışıq (Matinadaran, c.1, fərman 12) – (Qaim Məqami, 1971: 358-359).

B) Şah Təhasibə aid olan dördüncü möhürün (şəkil No 12) yazıları isə aşağıdakı kimidir:

Yuxarı hissəsində: «هلا محمد، على» - Allah, Məhəmməd, Əli

Orta hissəsində: «بنده شاه والیت طهماسب» - “Vilayətin padşahının qulu Təhasib”.

Aşağı hissəsində: «مهر مسوده ديوان»

C) Beşinci möhürün yazıları belədir: «سلطان» - «کشور دین طهماسب شاه عادل»

Ç) Dördbucaq şəkilli və böyük olan Altıncı möhürün yazıları (şəkil No 13):

Üç tərəfdə: «هلا محمد على»

Orta hissədə: «بنده شاه والیت طهماسب ٣٦٩» - “Vilayətin padşahının qulu Təhasib 963”.

Haşiyə hissəsində:

چون نامه جرم ما بهم پیچیده اند بر بند و بیزان عمل
سنجیدند

بیش از همه کس گناه ما بود ولی ما را به محبت علی
بخشیده اند

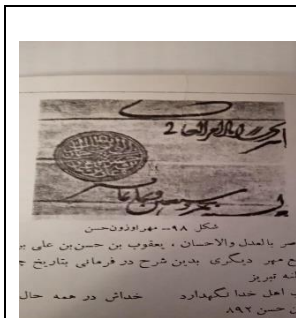
Tərcümə:

Elə ki, bizim nameyi-əməlimiz bağlandı,

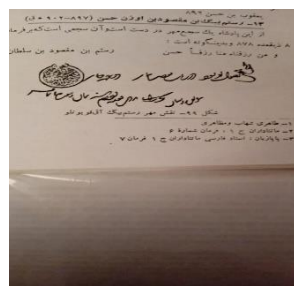
Aparıb əməl mizanında tərəzulandı

Hamıdan çox bizim günahımız vardı,

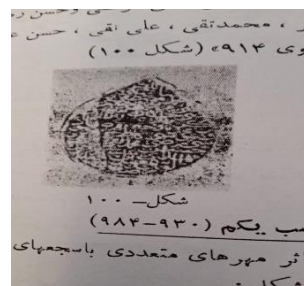
Amma Əlinin məhəbbəti bizi qurtardı

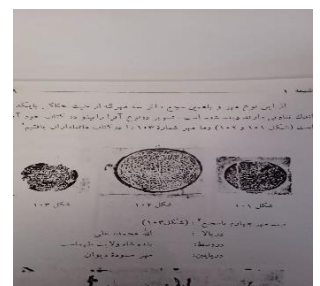
Şəkil No 8

Şəkil No 9

Şəkil No 10

Şəkil No 11

A) Armud şəkilli yeddinci möhürün (şəkil No 14) yazıları aşağıdakı kimidir:

Yuxarı hissədə: «هلا - محمد - على»

Orta hissədə: «بنده شاه والیت طهماسب ٦٤٩» - «Vilayətin padşahının qulu Təhmasib 946».

Haşiyyə hissəsində:

گر بنده بدرقه لطف تر همراهی ما
چرخ بر دوش کشد
غاشیه شاهی ما

Tərcümə:

Sənin lütfün bizi müşayiət edərsə,

Bizim şahlıq yəhərimiz çərxi fələyi çiyininə alar

(Qaim Məqami, 1971: 360-361).

6-3. Sultan Məhəmməd Xudabəndə (hc.985-996/m.1577-1588)

Sultan Məhəmməd Xudabəndənin möhür (şəkil No 15) yazıları aşağıdakı kimidir:

Yuxarı hissədə: «Allah, هلا، محمد، على»

Orta hissədə: «غالم شاه والیت سلطان محمد بن - طهماسب» - «Vilayətin padşahının qulamı Sultan Məhəmməd ibn Təhmasib».

Haşiyyə hissəsində: Hansısa bir şeirin bir beytidir, amma onun iki misrasını oxumaq mümkün olmadı:

ز جان و دل غالم کمترینم ....

Tərcümə:

Movla Əli, Əmirəlmöminimdir

Canı-dildən onun ən kiçik qulamıyam

(Qaim Məqami, 1971: 361).

6-4. Şah Abbas (hc.996-1038/m.1588-1628)

Şah Abbasdan bizə gəlib çatmış dörd möhür mövcuddur və onlardan yalnız ikisinin fotoşəkili vardır:

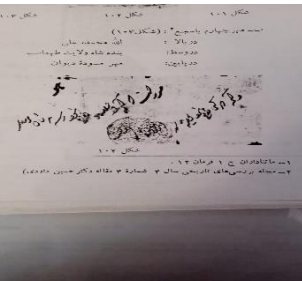
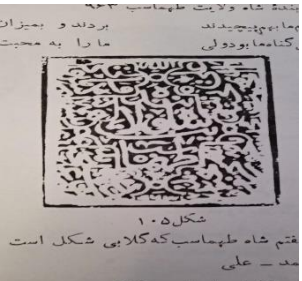
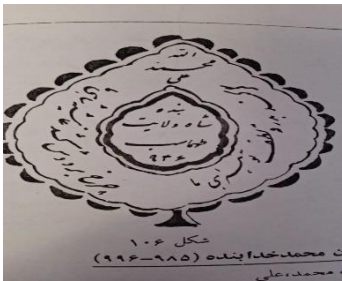
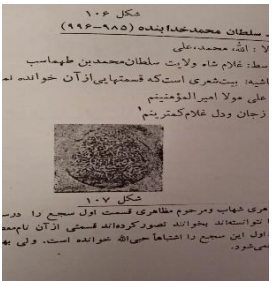
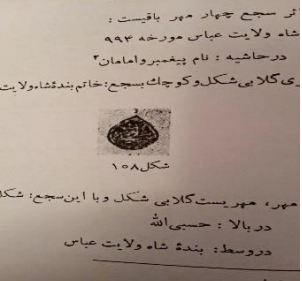
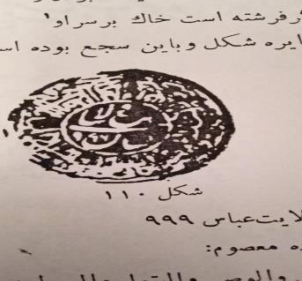
A) «بنده شاه والیت عباس مورخه ٤٩٩» - «Vilayətin padşahının qulamı Abbas hc.994/m.1586».

Haşiyyə hissəsində:

محمد المصطفى على المرتضى حسن الرضا حسين الشهيد « على زين العابدين محمد البقر جعفر الصادق موسى الكاظم على بن موسى الرضا محمد التقى على الزرقى حسن العسكري. «محمد المهدي

Tərcümə: «Məhəmməd əl-Mustafa Əli əl-Mürtəza Həsən ər-Rza Hüseyin əş-Şəhid əla Zeynul-Abidin Məhəmməd əl-Baqir Cəfər əs-Sadiq Musa əl-Kazim Əli ibn Musa ər-Rza Məhəmməd ət-Təqi Əli ən-Nəqi Həsən əl-Səgəri Məhəmməd əl-Məhdi».

على موال امير المؤمنينم ....

 <p>Şəkil No 12</p>	 <p>Şəkil No 13</p>	 <p>Şəkil No 14</p>	 <p>Şəkil No 15</p>
 <p>Şəkil No 16</p>	 <p>Şəkil No 17</p>		

B) Armud şəkilli kiçik möhürün (şəkil No 16) yazıları aşağıdakı kimidir:

«خاتم بند شاه والیت ۹۹۹» - Vilayət padşahının xatəmsazı hc.99/m.1588.

C) Dairəvi şəkilli möhürün (şəkil No 17) yazıları aşağıdakı kimidir:

Orta hissədə: «بنده شاه والیت عباس ۹۹۹» - “Vilayətin padşahının qulamı Abbas hc.994/m.1586”.

Haşiyə hissəsində on dörd məsumun adları:

الهم صل على الزبى و الوصى و البتول و السطين و «السجاد و الباقر و الصادق و الكاظم و الرضا و التقي و «النقى و الزكى و المهدي

Tərcümə: “Allahım, Nəbiyə və Vəsiyə və Bətula və Sibətəynə və Səccada və Sadiqə və Kazimə və Rzaya və Təqiyə və Nəqiyə və Zəkiyə və Məhdiyə salam və salavat olsun!”

(Qaim Məqami, 1971: 362-363).

Nəticə:

Göründüyü kimi, orta əsrlərdə Azərbaycan ərazilərində hakimiyyətdə olmuş sülalələrin hökmdarları öz möhürlərini əsasən

fərmanlar, hökmlər və xarici ölkələrin yüksək rütbəli dövlət məmurlarına yazdıqları məktublarda üzərinə vurmuşlar. Bəhs edilən dövrün möhürlərinin yazıları müxtəlif xətt və dildə, o cümlədən Çin, Uyğur, Ərəb, Fars dillərində yazılırdı. Məqalədən bu da aydın olur ki, həmin möhürlərin bəziləri Çində hazırlanırdı. Barəsində məlumat verdiyimiz möhürlərin vurulduğu tarixi sənədlərin orijinal nüsxələri əsasən xarici ölkələrin, o cümlədən Fransa və bədnam “qonşu” Ermənistan (Matinadaran) arxivlərində saxlanılır. Padşahlara aid olan bu möhürlərin haşiyə yazılarından onların hansı din və məzhəbə etiqad etdiyini müəyyən etmək mümkün olur. Bəzi möhürlərin haşiyə yazılarında hətta hansısa şeirdən götürülmüş bir beyti görürük. Bu isə bizə imkan verir ki, hakim dairə və saray əhlinin dünyagörüşünü nisbətən dəqiq şəkildə müəyyən edə bilək. Odur ki, tarixi araşdırmaların daha effektiv aparılması üçün yazılı mənbələrlə yanaşı, həm də tarixi sənədlərin və onların üzərində olan möhürlərin oxunulması zəruri hesab olunur.

ƏDƏBİYYAT

سر هنگ دکتور جهانگیر قائم مقامی، مقدمه یی بر شناخت اسناد تاریخی، سلسله انشارات انجمن آثار ملی، تهران، ۱۳۵۱، ص ۳۰۵.

Quliyev Elxan, XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda elm və mədəniyyət (Farsdilli mənbələrəsasınd), AMEA Elm Tarixi İnstitutu, “Elm və təhsil”, Bakı 2021, 266 s.

Vaqif Piriyeu, Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə, Bakı- «Nurlan»-2003, 456 s.

صغری اسماعیلی، کتاب سکه ۱۵ و مهرهای دوره صفوی، سازمان میراث فرهنگی، پژوهش‌کده زبان و گویش، ۱۳۸۵، ص ۱۹۰.

مهر شاهان صفوی (شکل، نقش و مضمون)، فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، دوره ۷، شماره ۱۲، سال ۱۹۸۹.

THE LIFE AND WORK OF THE
OUTSTANDING PERSONALITIES OF
THE CITY OF SHUSHA FIRIDUN BEY
KOCHARLI AND YUSIF VAZIR
CHAMANZAMINLI

ŞUŞANIN GÖRKƏMLİ ŞƏXSİYYƏTLƏRİ
FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ VƏ YUSİF VƏZİR
ÇƏMƏNZƏMİNİN HƏYAT VƏ
YARADICILIĞI

Solmaz Namazova
*Researcher of the Department of
Historiography of Eastern Countries of the
ANAS Institute of Oriental Studies named
after acad. Z.M.Bunyadov*

Solmaz Namazova
*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akademik
Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun
elmi işçisi*

Novruz Nuriyev
*Researcher of the Department of
Historiography of Eastern Countries of the
ANAS Institute of Oriental Studies named
after acad. Z.M.Bunyadov*

Novruz Nuriyev
*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akademik
Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun
elmi işçisi*

Baku, Azerbaijan / Bakı, Azərbaycan
e-mail: namazovaslmz@gmail.com novruz.nur@mail.ru

Pages / səhifələr – 74-81

<p>UOT UDC: 82.091</p> <p>ORKID İD ORCID ID: 0000-0001-7730-1790 0000-0003-0892-8041</p> <p>Daxil oldu Received: 03.04.2023</p> <p>Qəbul olundu Accepted: 06.05.2023</p> <p>Redaktə etdi Edited by Prof. Dr. Maryam Seyidbeyli</p>	<p>Açar sözlər: Qarabağ xanlığı, Şuşa, Firidun bəy Köçərli, Yusif Vəzir Çəmənəzəminli, ədəbiyyatşünaslıq, tarixşünaslıq, filologiya</p> <p>Xülasə</p> <p>Şuşa Azərbaycanın və bütün Cənubi Qafqazın ən böyük mədəniyyət ocaqlarından biridir. Qarabağ xanlığının paytaxtı, “Qafqazın Konservatoriyası”, muğam-sənət ocağı, bir çox ictimai-siyasi hadisələrə şahidlik etmiş bu qədim qala-şəhərin xalqımızın qan yaddaşında özünəməxsus yeri vardır. XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində əzəli Azərbaycan torpaqlarının bölüşdürülməsi ilə nəticələnən Rus-İran müharibəsində böyük faciələrin yaşandığı tarixi yurdlarımızdan biri də Qarabağ və onun incisi Şuşadır. Burada məskunlaşan Azərbaycan oymaqları hərbi əməliyyatlar üzündən böyük dağıntılar səbəbilə Araz çayının cənubuna, Azərbaycanın digər ərazilərinə, Gürcüstana köçməyə məcbur olmuşdular. Bu ərazilərə isə XIX əsrin I yarısından etibarən kütləvi şəkildə erməni ailələrinin köçürülməsi baş tutmuşdu. Məqalədə Qarabağ xanlığı, XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində onun ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatı ilə bağlı məsələlər işıqlandırılmış, eyni zamanda ədəbiyyat tariximizdə layiqli yeri olan şuşalı Firidun bəy Köçərli və Yusif Vəzir Çəmənəzəminli kimi dəyərli filoloq alimlərimizin həyat və yaradıcılıqları barədə geniş şəkildə məlumat verilmişdir.</p> <p>Keywords: Karabakh Khanate, Shusha, Firidun Bey Kocharli, Yusif Vazir Chamanzaminli, literary studies, historiography, philology</p> <p>Summary</p> <p>Shusha is one of the largest cultural centers of Azerbaijan and the entire South Caucasus. The capital of the Karabakh Khanate, the "Conservatory of the Caucasus", a hotbed of mugham art, this ancient fortress-city, which has witnessed many social and political events, has a special place in the blood memory of our people. Karabakh and its pearl Shusha are one of our historical homelands where great tragedies were experienced in the Russo-Iranian war, which resulted in the division of ancient Azerbaijani lands at the end of the 18th century and the beginning of the 19th century. The Azerbaijani tribes who settled here were forced to move to the south of the Araz River, to other areas of Azerbaijan, to Georgia due to the great destruction caused by military operations. Since the first half of the 19th century, Armenian families were moved to these areas on a massive scale. In the article, issues related to the Karabakh Khanate, its socio-political, economic and cultural life at the end of the 18th century and</p>
--	---

the beginning of the 19th century are highlighted, and at the same time, it provides extensive information about the lives and works of our valuable philological scholars such as Firidun Bey Kocherli from Shusha and Yusif Vazir Chamenzaminli, who have a worthy place in our literary history. given.

Ключевые слова: Карабахское ханство, Шуша, Фиридун-бек Кочерли, Юсиф Везир Чемаземинли, литературоведение, историография, филология

Резюме

Шуша – один из крупнейших культурных центров Азербайджана и всего Южного Кавказа. Столица Карабахского ханства, «Консерватория Кавказа», очаг искусства мугама, этот древний город-крепость, ставший свидетелем многих общественно-политических событий, занимает особое место в кровной памяти нашего народа. Карабах и его жемчужина Шуша являются одной из наших исторических родин, где в русско-иранской войне, приведшей к разделу древних азербайджанских земель в конце XVIII - начале XIX века, произошли большие трагедии. Обосновавшиеся здесь азербайджанское население было вынуждено переселиться на юг от реки Араз, в другие регионы Азербайджана и в Грузию - из-за больших разрушений, вызванных военными действиями. С первой половины XIX века в эти районы в массовом порядке переселялись армянские семьи. В статье освещаются исторические события, связанные с Карабахским ханством, его общественно-политической, экономической и культурной жизнью в конце XVIII - начале XIX века, и в то же время дается обширная информация о жизни и деятельности наших выдающихся ученых-филологов, таких как Фиридун-бек Кочарли и Юсиф Везир Чемаземинли родом из Шуша, занимающие особое место в истории литературы Азербайджана.

Qarabağ xanı Pənahəli xan (1693-1763) tərəfindən 1752-ci ildə salınan Şuşa şəhəri [Гюлистан-и Ирам, 1991, s.304] onun qüdrətli idarəçilik siyasətinə, keşməkeşli xanlıq və əsirlik həyatına, oğlu İbrahimxəlil xanın (1732-1806) diplomatik dühasına, onun və ailəsinin faciəli ölümünə [АКАК, Тифлис, 1869. – Т.III, с. 329, 330. № 600] də şahidlik etmişdir.

Nadir xan Əfşar 1736-cı ildə çağırdığı Muğan qurultayında özünü Səfəvi şahının canişini elan edərək, hakimiyyəti əlinə aldığı zaman Qarabağ oymaqlarından cavanshir, kəbirli, «otuzikilər», «iyirmi dördlər» və s. tayfaların başçıları onun namizədliyinin əleyhinə çıxdılar. Nadir xan Əfşar şah olduqdan sonra Səfəvilər dövründəki bəylərbəyi inzibati bölgü sistemini ləğv etdi. Ziyadoğlu nəslinin əlində olan Qazax və Borçalı torpaqlarının bir hissəsini onlardan alıb gürcü çarına verdi. Həmçinin, Qarabağın beş mülkiyyəti, Mil-Qarabağ düzündəki tayfalar, eləcə də Zəngəzur ərazisi Gəncə hakimlərinin tabeliyindən azad edilərək bilavasitə mərkəzi hökumətə, Nadir şahın qardaşı İbrahim xana tabe edildi. Nadir şahın hakimiyyəti əleyhinə çıxan Qarabağ oymaqlarının bir çoxu Xorasan və Əfqanıstanla sərhəd ərazilərə - Səraxs

bölgəsinə sürgün olundu. Qarabağdan sürgün olunanlar arasında gələcək Qarabağ xanlığının banisi Pənahəli bəy və ailəsi də var idi.

Nadir şahın qətlə yetirilməsindən sonra Əfşar dövləti bir neçə hissəyə parçalandı. Azərbaycan ərazisində otuza yaxın xanlıq və sultanlıqdan ibarət feodal dövlət qurumları meydana gəldi. Bu xanlıqlardan biri də Cavanshir tayfasının sarıçalı oymağından olan Pənahəli xanın yaratdığı Qarabağ xanlığı idi (1747-1822). Mirzə Adıgözəl bəy “Qarabağnamə” əsərində qeyd edir ki, Nadir şahın ölümündən sonra şah sarayında qalmaqdan ehtiyat edən Pənahəli bəy Qarabağa gələrək, Kəbirli mahalında (Ağcabədi rayonu) Bayat qalasını tikdirmiş, oranı öz iqamətgahı etmişdi.

Qarabağ xanlığının yaranmasında vilayətin köklü tayfalarından olan kəbirli, “iyirmidördlər”, “otuzikilər” və s. elatlar mühüm rol oynamışdılar. Pənahəli xan iqamətgah olaraq əvvəlcə Bayat qalasını, sonra Şahbulaq qalasını tikdirmiş, lakin hər iki iqamətgahın güclü hərbi birləşməyə qarşı dayana bilməyəcəyini görərək, 1752-ci ildə Pənahabadı – Şuşa qalasını salmışdı [“Qarabağnamə”, əlyazma, şrift B-2382/3169]. Qarabağ xanlığının yeni paytaxtı olan Şuşa Azərbaycanın digər şəhərlərinin memarlıq üslublarını özündə əks etdirirdi. Şuşa qalası öz strateji əhəmiyyətini xanlıqlar arasındakı mübarizədə, Məhəmmədhəsən xan Qacar, Urmiyalı Fətəli xan və Ağaməhəmməd şah Qacarın yürürlərində sübut etmiş oldu. Pənahəli xanın Qarabağ xanlığında inşa etdirdiyi tarixi abidələr içərisində Əsgəran qalası və Şuşa Xan sarayı da özünəməxsus yer tutur.

Pənahəli xanın Kərim xan Zənd tərəfindən Şiraza aparılması və orada vəfat etməsindən sonra hakimiyyətə onun böyük oğlu İbrahimxəlil Ağa keçir. İbrahimxəlil xanın 40 ildən artıq davam edən hakimiyyəti dövründə Azərbaycan torpağı, xüsusilə Qarabağ qanlı və faciəli hadisələrə səhnə olmuşdur. Ağa Məhəmməd şah Qacarın Şuşaya iki dəfə yürüş etməsi və ikinci yürüşü zamanı Şuşa qalasını ələ keçirdikdən sonra, burada qətlə yetirilməsi XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində İranda və Cənubi Qafqazda siyasi vəziyyəti köklü şəkildə dəyişdirmişdi. Rus ordusu əvvəlcə Gürcüstanı zəbt etmiş, daha sonra Azərbaycan ərazisinə daxil olaraq, Cavad xanı qətlə yetirmiş [“Qarabağnamə”, əlyazma, şifri B-2382/3169], Gəncə xanlığını işğal etmişdi. Çar Rusiyasının təzyiqi ilə İbrahimxəlil xan 1805-ci ildə knyaz Sisianovla Kürəkçay müqaviləsini imzalamağa məcbur olmuşdu. Bu müqavilə əsasında Qarabağ xanlığının inzibati-idarə və məhkəmə işlərində, həmçinin, vergi məsələlərində daxili müstəqilliyi saxlanılmaqla, xarici siyasəti

Rusiya imperiyası tərəfindən tənzimlənməli idi [АКАК, Тифлис, 1868. – Т.II, с. 702-705, N.1436]. Müqavilədə, həmçinin, Şuşa qalasına 500 nəfərlik Rusiya qoşununun qərərgah və baş zabidləri ilə, habelə toplarla birlikdə yeridilməsi nəzərdə tutulurdu. Bu məkrli müqavilənin imzalanmasından cəmi bir il sonra İbrahimxəlil xan qərərgah rəisi D.Lisaneviç tərəfindən qətlə yetirilmişdi [АКАК, Тифлис, 1869. – Т.III, с. 329, 330. N.600].

İbrahimxəlil xanın oğlu Mehdiqulu xan (1775-1845) Qarabağ xanlığının sonuncu xanı olmuş, ikinci Rusiya-İran müharibəsindən öncə təzyiqlərə davam gətirməyərək, 1822-ci ildə İrana mühacirət etməyə məcbur olmuşdu. Onun İrana köçməsi ilə Qarabağ xanlığı ləğv edilmiş və burada komendant idarə üsulu yaradılmışdı.

İbrahimxəlil xanın qızı Ağabəyim Ağa (1780-1832) nikah diplomatiyası ilə Qacar sülaləsinin nümayəndəsi Fətəli Şah Qacarla (1772-1834) ailə qurmuş, Tehrana köçmüşdür [Mehriban Vəzir 2016]. Ağabəyim Ağa Vətəndən uzaqda Vətən eşqilə yaşayan görkəmli ictimai-siyasi xadimlərimizdənir. Molla Pənah Vaqifdən dərs alan, bir neçə dildə sərbəst danışmağı bacaran Ağabəyim Ağa, Britaniya kralı III Georqun (1760-1820) xanımının Fətəli şah yazdığı məktuba şahın böyük xanımı olaraq cavab məktubunu özü yazmış və onun adından təqdim olunan dəyərli hədiyyələr qəbul etmişdi [Берже А. П. 1860]. Rusiya – İran müharibələrinin sülhlə nəticələnməsində, əsirlərin azad edilməsində Ağabəyim ağanın müstəsna xidmətləri olmuşdur. Rus çarçası Ağabəyim Ağaya göndərdiyi məktubunda yazırdı: “Ey Bəyim, Siz öz müdrikliyinizlə mərhəmətli şahın ikinci Zöhrəsi, tale ulduzu olmuşsunuz” [Mehriban Vəzir 2016]. Ana dilində zərif şeirlər müəllifi olan Ağabəyim Ağa 1832-ci ildə Tehranda vəfat etmiş, Qumda dəfn olunmuşdu.

Qarabağ xanlarının elmə, sənətə verdikləri önəm və Azərbaycan torpağının

gölkəmli ictimai-siyasi xadimləri sayəsində artıq XIX əsrdə Şuşada bir sıra dəqiq və təbiət elmlərinin tədrisi ilə məşğul olan mədrəsələr mövcud idi. Misal olaraq, Şuşada Abbas Sarıcalı mədrəsəsində kimya, riyaziyyat, astronomiya və digər elmlər tədris olunurdu. Bu mədrəsənin gölkəmli məzunlarından biri Mir Möhsün Nəvvab (1833-1918) olmuşdur ki, onun məşhur “Vuzuhul-ərqam” (1913) musiqi traktatı musiqişünaslıq sahəsində dəyərli əsərlərdən biridir. Ensiklopedik alim olan Mir Möhsün Nəvvab təkə elmi biliklərin əldə olunması və toplanması ilə deyil, eyni zamanda pedaqoji fəaliyyətlə də məşğul olmuşdur. Onun ilkin astronomik biliklərlə bağlı qələmə aldığı “Kifayətul-ətfal” əsəri pedaqoji irsimizin dəyərli əsərlərindən biridir [“Kifayətul-ətfal”, Əlyazma şifri B-7007/8632].

Şuşa bir çox gölkəmli şəxsiyyətlər, ziyalılar, ictimai-siyasi xadimlərin vətənidir. Dünyaya Əhməd bəy Ağaoğlu (1869-1939), Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev (1870-1933), Nəcəf bəy Vəzirov (1854-1926) kimi gölkəmli maarifçi ziyalılar bəxş edən Şuşa şəhəri eyni zamanda, tibb və hərə sahəsində böyük şöhrət qazanmış Mehmandarovlar ailəsinin də ocağıdır.

Azərbaycanda yeni tarixi dövrə aid ilk təhsil ocaqlarından biri Şuşa Realnı Məktəbi məhz bu cür ziyalıların və elm xadimlərinin ilkin biliklərə yiyələndiyi tədris mərkəzi olmuşdur. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda maarifçilik hərəkatının istiqamətlərindən biri də təhsil ocaqlarının yaradılması təşəbbüsləri idi. 1881-ci ildə Şuşa şəhərində yaranan altı sinifli yeni məktəb də bu təhsil ocaqlarından biri olmuşdur.

Şuşa Realnı Məktəbinin fəaliyyətində, əhalinin savadlanmasında Mir Möhsün Nəvvabla yanaşı, Həşim bəy Vəzirov (1867-1916), Mirzə Salah bəy Zöhrabbəyov (1859-1940) kimi ziyalılar da yaxından iştirak edirdilər. 30 il ədəbi jurnalistika sahəsində fəaliyyət göstərən Həşim bəy Rusiya

imperatoru II Nikolayın taxta çıxması münasibətilə Şuşada yaradılan müsəlman – rus məktəbində direktorluq etməklə yanaşı, Şuşa Realnı məktəbində ana dilindən dərs də deyirdi [Azərbaycan dramaturqları antologiyası, 2007, s.10]. Gölkəmli pedaqoq Mirzə Salah bəy Zöhrabbəyov isə “Azərbaycanlılar üçün rus dilinin tədrisi” adlı dərslik vəsaitinin müəllifi idi. Bir müddət Şuşa Realnı məktəbində dərs deyən Mirzə Salah bəy Firidun bəy Köçərli ilə birlikdə “Təlimati-lisani-türki” dərsliyini tərtib etmişdi [Ənvər Çingizoğlu, 9 (17), 2008].

Göründüyü kimi Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı olan Şuşa öz inkişaf mühitində gölkəmli tarixi şəxsiyyətlər, elm adamları, maarifçilər, pedaqoqlar, filoloq alimlər yetişdirmişdir. Bu tədqiqat işində Firidun bəy Köçərli və Yusif Vəzir Çəmənəminlinin həyat və yaradıcılığı üzərində bir qədər ətraflı dayanmaq istəyirik.

Azərbaycan ədəbiyyat tarixçiliyi elminin banisi, maarifçi, pedaqoq, metodist, ədəbiyyatşünas və publisist Firidun bəy Əhməd ağa oğlu Köçərli 1863-cü ilin yanvar ayının 26-da Şuşa şəhərində anadan olmuş və uşaqlıq illərini orda keçirmişdir. 1872-ci ildə o, Mirzə Kərim Münşizadənin məktəbinə daxil olub fars dilini öyrənir, Azərbaycan və şərğ ədəbiyyatı nümunələrini oxuyur. 1875-ci ildə Əhməd ağa balaca Firidunu rus məktəbinə qoyur. 1879-cu ildə Köçərli Qori seminariyasının “tatar şöbəsinə” daxil olur. O, müxtəlif elmlərlə tanış olur, dünya ədəbiyyatı nümunələrini mütaliə edir, pedaqoqkaya həvəs göstərir. 1885-ci ilin iyun ayında Köçərli İrəvan gimnaziyasına Azərbaycan dili və şəriət müəllimi təyin olunur. Pedaqoji işdə böyük müvəffəqiyyət göstərdiyi üçün o, demək olar ki, hər il mükafat alır. Ona “Kollecski sekretar”, “Titulyar sovetnik”, “Statski sovetnik” kimi rütbələr verilir [Firidun bəy Köçərli, 2014, s.49].

İrəvan gimnaziyasında çalışdığı illərdə F.Köçərli maarif məsələlərinə dair məqalələr yazır. Zöhrabzadə ilə birlikdə “Təlimi-lisani-

türki” adlı dərslik tərtib edir, “Təlimati-Sokrat” (1891) adlı fəlsəfi əsərin nəşrinə nail olur, həm də ədəbiyyata ciddi maraq göstərir, bədii tərcümə ilə məşğul olub, Puşkindən, Lermontovdan, Tolstoydan, Koltsovdan tərcümələr edir, tənqidi məqalələr yazır [Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, II cild, 1960, s.485].

Müxtəlif dərgilərdə bir çox ədəbi-tənqidi məqalələrlə çıxış edən, əhalinin təbəqələşməsindən meydana gələn mənfi hallara və savadsızlığa qarşı qələmi ilə mübarizə aparan Köçərli “Fəqir tələbələrin halına yanmaq”, “Bizim və xaricilərin inteliqent firqəsi”, “Dinmə ver” və s. məqalələrdə xalqın düşdüyü acınacaqlı vəziyyətə və savadsızlığın meydana gətirdiyi fəlakətlərə diqqəti cəlb etməyə çalışmışdır [ARDTA, Fond 45, siyahı 3, s.v. 87].

1895-ci ilin oktyabr ayında Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının “tatar şöbəsi”nin Azərbaycan dili və şəriət müəllimi təyin edilir [Firidun bəy Köçərli, 2014, s.50]. Köçərli, eyni zamanda fəal tənqidçi və ədəbiyyatşünas kimi çalışır. “Kavkaz”, “Zaqafqaziya”, “Kaspi” qəzətlərində təhsil, təlim-tərbiyə, əlifba və dərsliklər haqqında məqalələr çap etdirir. Azərbaycan ədəbiyyatını öyrənməyə xüsusi maraq göstərən Köçərli “Tatar komediyaları” (1895), “Azərbaycan şairi Vaqifin həyatına dair” (1903), “Ədəbiyyatımıza dair məktub” (1904) kimi məqalələr yazır, M.F.Axundovun “Aldanmış kəvakib” povestini rus dilinə çevirir. “Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı” (1903) adlı ayrıca kitabça nəşr etdirir. Bir müddət sonra “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” adlı məşhur əsərini yazıb qurtarır. Köçərli nə qədər çalışsa da, əsəri öz sağlığında nəşr olunmur. Həmin kitab yalnız Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” adı ilə çap olunur [Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, II cild, 1960, s.487].

F.Köçərliyə geniş publisistik və elmi fəaliyyəti ona böyük şöhrət qazandırır. Azərbaycan alimi kimi Zaqafqaziya sərhədlərindən kənarında tanınmağa başlayır. 1910-cu ildə o, Qori seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin təlimatçısı təyin olunur və uzun müddət bu vəzifədə çalışır. Ömrünün son illərini F.Köçərli Qazaxda keçirir, orada seminariyanın müdiri vəzifəsində çalışaraq pedoqoji fəaliyyətini davam etdirir. Firidun bəy Köçərli 1920-ci ildə Gəncədə vəfat etmişdir.

Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Firidun bəy Köçərliyə şəxsi arxivi AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda, 19 №-li fondada saxlanılır [Paşa Kərimov, 2013, № 1. s.45-51].

Yusif Vəzir Çəmənəminli 1887-ci ildə sentyabrın 12-də Şuşa şəhərində anadan olmuş, ibtidai təhsilini mollaxanada almış, fars dilini və klassik ədəbiyyatı öyrənmişdir. İlk əsəri 1906-cı ildə “Molla Nəsrəddin” jurnalında çap edilmiş. 1907-ci ildə isə ilk hekayəsini yazmışdır. 1910-cu ildə Kiyevdə Müqəddəs Vladimir adına İmperator Universitetinin Hüquq fakültəsinə daxil olmuş və 1915-ci ildə Universiteti bitirmişdi. 1915-1918-ci illərdə Saratov, Simferopol və Odessada yaşamışdır. 1919-cu ildə Azərbaycan Demokratik Respublikası onu Türkiyəyə səfir göndərmişdir. Beləliklə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Türkiyədə ilk səfiri Yusif Vəzir Çəmənəminli olmuşdur [ARDA, fond № 607, siy.7, s.v. 19, s.16]. 1920-ci ildə ADR-in süqutundan sonra İstanbulda qalır. 1921-ci ildə Parisə gedir və bir neçə il “Paris xəbərləri” qəzet redaksiyasında işləyir. 1926-1927-ci ildə Vətənə qayıtmış, bədii və elmi yaradıcılıqla məşğul olmuş, “Bakı işçisi kooperativ” nəşriyyatında bədii ədəbiyyat şöbəsinin müdiri işləmişdir. Yusif Vəzir Çəmənəminli 1927-1930-cu illərdə Azərbaycan Dövlət Plan Komitəsində ictimai-mədəni bölmənin əməkdaşı, eyni zamanda Azərbaycan Dövlət

Universitetinin aspirantı olmuşdur. O, 1930-1935-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Sənaye İnstitutunda dil və ədəbiyyat kafedrasında asistent müəllim işləmişdir. 1935-1938-ci illərdə Azərnəşrdə tərcüməçi-redaktor işləmişdir. 1938-ci ildə müsabiqə yolu ilə Özbəkistan SSR-in Ürkənc şəhərində Xarəzm Vilayət Pedoqoji İnstitutunda rus dili üzrə assistent vəzifəsinə seçilmiş və 1940-cı ilin yanvar ayına kimi orada müəllim vəzifəsində çalışmış, yanvar ayının 27-də isə həbs edilmişdir. 8 il azadlıqdan məhrum edilən Yusif Vəzir Qorki vilayətinə (indiki Nijni-Novqorod) sürgünə göndərilir. Ailəsinə yazdığı məktublarda ağır vəziyyətdə yaşadıklarını bildirmişdi. 1941-ci ildə ailəsini də Bakıdan Azərbaycanın rayonlarına sürgün edirlər və bununla da əlaqə kəsilir. Yusif Vəzir Çəmənəminli 1943-cü ildə Nijni Novqorod vilayətində həbs düşərgəsində dünyasını dəyişir. 1956-cı ildə bəraət qazanır [ARDA, fond № 607, siy.7, s.v. 19, s.12].

Görkəmli ədibimizin ədəbiyyatşünaslıq tariximizdə adıçəkilən əsərləri məlumdur. Hələ o, Kiyevdə təhsil aldığı müddətdə Azərbaycanla bağlı xeyli sayda məqalə və kitabçalar çap etdirmişdir. “Məlikməmməd nağılı”, “Yeddi hekayə”, “Həyat səhifələri”, “Qanlı göz yaşları”, “Ana və analıq” əsərləri məhz Kiyevdə tərtib olunmuşdu. 1913-cü ildə “Sədayi-həqq” qəzetində nəşr etdirdiyi “Biz kimik” məqaləsində Yusif bəy Azərbaycan tarixi ilə bağlı kitabın işıq üzü görməsinin nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu diqqətə çatdırır [Yusif Vəzir Çəmənəminli, 2004, səh.14]. Ədəbiyyat tarixinə dair ilk ciddi elmi əsəri isə “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” kitabıdır. Bu, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yazılması sahəsində ilk addımlardan biri kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Həmin kitabı 1919-cu ildə İstanbulda, 1922-ci ildə isə Parisdə çap etdirir [ARDA, fond № 607, siy.7, s.v. 19, s.12]. Azərbaycan tarixinin yazılması tələbi ilə çıxış edən Yusif Vəzirin “Tarixi, coğrafi və

iqtisadi Azərbaycan” kitabı ilk dəfə 1921-ci ildə İstanbulda nəşr edilmişdir. Yusif Vəzir Çəmənəminli bu əsərini Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə həsr etmişdir. Kitab Azərbaycan haqqında təsəvvür yaradır, onun həqiqi sərhədlərini göstərir. Həm Şimal, həm Cənub, Qərb, Şərq hissələrini bütövlükdə öyrənir, coğrafi mövqeyi, iqtisadiyyatı haqda oxucuya geniş məlumat verir. Azərbaycanın üç min ildən artıq tarixi olduğunu söyləyir. Bu kitab azərbaycanşünaslıq baxımından maraqlıdır [ARDA, fond № 607, siy.7, s.v. 19, s.7].

Aktual problematikasına, orijinal yazı tərzinə görə Y.V.Çəmənəminlinin hekayələri N.Nərimanov, F.Köçərli, H.Vəzirov, Kazımoğlu, C.Hacıbəyli tərəfindən yüksək qiymətləndirilirdi. Y.V.Çəmənəminlinin 1926-1934-cü illərdə çıxan “Keçmiş səhifələr”, “Qazanc yolunda”, “Qaranlıqdan işığa”, “Gələcək şəhər”, “Yaramaz” kitablarındakı hekayələri də ədibin bu sahədəki qiymətli təcrübə və ənənələrinə əsaslanırdı. Y.V.Çəmənəminli həm də roman ustası kimi tanınmışdır. Yaradıcılığının birinci mərhələsində, 1914-cü ildə ədib “Bir cavanın dəftəri”, “Günah” adlı ilk romanlarını yazmağa başlamışdır. 1928-1934-cü illərdə isə bu əsərləri yenidən mükəmməlləşdirmiş və tamamlamışdır. Gündəlik formasında və lirik səpgidə işlənmiş “Bir cavanın dəftəri” məktəbli Muradın 1905-ci il yay tətili günlərini əhatə edir. Lakin müəllif süjeti, obrazın inkişafını dövrün tarixi hadisələri ilə də əlaqələndirməyə çalışmışdır. Ədib “Günah”ı yeni variantda “Studentlər” adlandırmışdır. Bu roman iki kitabdan ibarətdir. Ədibin sağlığında iki dəfə, yəni 1931-ci və 1936-cı illərdə çap olunan birinci kitabda 1911-1913-cü illərdə Kiyevdə oxuyan azərbaycanlı tələbələrin həyat və məişətləri, mədəni-maarif tədbirləri, hadisələrə baxış və münasibətlərin müxtəlifliyi ilə qələmə alınmışdır. Y.V.Çəmənəminlinin ən maraqlı əsərlərindən olan “Qızlar bulağı”nın mövzusu uzaq keçmişimizdən

götürülmüşdür. 1934-cü ildə çap olunan romanda qədim ailə şəkillərinin təsvir və şərhinə xeyli yer verilmişdir. Lakin o, məişət, yaxud ailə-məişət romanı deyildir; bütövlükdə qədim cəmiyyət haqqında, insanın əzəli və əbədi istəyi, arzu və xəyalları haqqında Azərbaycan ədəbiyyatının ilk tarixi-fəlsəfi roman nümunəsidir. Əsərdə müharibə insanın ardıcıl səadət axtarışlarına, inadcıl irəliləyişinə ən böyük təhlükə və maneə kimi göstərilmişdir.

Y.V.Çəmənəminlinin romanları xalqımızın mənşəyi, ictimai-siyasi həyatı, milli varlığı, etnoqrafik xüsusiyyətləri ilə əlaqəli faktlarla zəngindir. Bu romanların məzmununda güclü tarixilik və elmi yəqinlik var. Bu baxımdan “İki od arasında” (1936-1937) tarixi romanı, xüsusilə maraqlıdır. Əsərdə təsvir edilən hadisələrin mərkəzində Qarabağ xanlığı, XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində onun ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatı ilə bağlı məsələlər durur [Yusif Vəzir Çəmənəminli: biblioqrafiya/tərt. ed.: M.Vəliyeva və b., 2017, s.13-14].

AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan əsərlərinin mövzu müxtəlifliyi Yusif Vəzir Çəmənəminlinin nə qədər geniş məzmunlu biliyə və dünyagörüşünə malik olduğunu sübut edir. Ədibin Azərbaycanın tarixi, ədəbiyyatı, iqtisadiyyatı, məişət və gündəlik həyatı ilə bağlı yazılan məqalələrdə “Zərəsb” təxəllüsündən istifadə etdiyi məlum olmuşdur

[AMEA, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, F.21, s.v.299, s.v.840, 870]. Azərbaycan maarifçiliyinə böyük töhfələr verən ədib yaşadığı hər ölkədə doğma torpağının təbliğatı ilə məşğul olmuşdur. Nazirlər Kabinetinin 7 may 2019-cu il tarixli (211 sayılı) qərarına əsasən, əsərləri dövlət varidatı elan edilmiş müəlliflər siyahısında yer alır [“Əsərlərin dövlət varidatı elan edilməsi Qaydalarının” təsdiq edilməsi haqqında, 7 may, 2019, say 211].

Beləliklə, bütün bu dediklərimizə yekun vuraraq, belə bir nəticəyə gəlirik ki, hər iki filoloq- alimimiz eyni amal uğrunda mübarizə aparmış, millətin taleyi, ərəzisi, mədəniyyəti və mənəviyyatı, dini, dili onları dərindən maraqlandırmışdı. Dilimizə və ədəbiyyatımıza rəvnəq vermiş alimlərimizin əsərlərinə ümumi bir nəzər saldıqda, aydın görmək olur ki, onların əsərləri arasında zəncirvari mənə və məzmun bağlılığı vardır. Məsələn, istər Firidun bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları”, istərsə də Yusif Vəzir Çəmənəminlinin “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” adlı kitabı Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Onlar bu əsərləri yazmaqla müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin əsasını qoymuş, ədəbiyyat tarixinin tədqiqinə yeni bir istiqamət vermiş və bununla da gələcək tədqiqatçılar üçün geniş yol açmışlar.

ƏDƏBİYYAT

“Əsərlərin dövlət varidatı elan edilməsi Qaydalarının” təsdiq edilməsi haqqında AR, NKqərarı, Bakı, 7 may, 2019, say 211.

Mir Möhsün Nəvvab, “Kifayətül-ətfal”, AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, XIXəsr, əlyazma şifri B-7007/8632

Mirzə Adıgözəl bəy, “Qarabağnamə”, AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, XIXəsr, əlyazma şifri B-2382/3169

Firidun bəy Köçərlinin əlyazma fondu, AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, F.21,s.v.299, həmçinin, F.21, s.v.840, 870

ARDA, fond № 607, siy.7, s.v. 19, s.16

ARDA, fond № 607, siy.7, s.v. 19, s.7

ARDA, fond № 607, siy.7, s.v. 19, s.12

ARDTA, Fond 45, siyahı 3, s.v. 87, Firudin bəy Köçərli haqqında məqalələr
Azərbaycan dramaturqları antologiyası, Dörd cildə. I cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s.
10

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIX əsrin əvvəllərindən 1917-ci ilə qədər). Üç cildə, II
cild. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı. Bakı, 1960, 908 s. s.485, 487

Ənvər Çingizoğlu. Zöhrabbəyovlar. “Soy” dərgisi, 9 (17), 2008

Firidun bəy Köçərli: bibliografiya. Firidun bəy Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası.
Bakı, 2014, 176 s. s.49, 50

Mehriban Vəzir. “Ağabəyim Ağa Cavanşir”, Bakı, 2016

Paşa Kərimov. Firidun Bəy Köçərlinin şəxsi arxivi barədə. Azərbaycan
Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2013, № 1. s.45-
51

Yusif Vəzir Çəmənəminli, Biz kimik? (məqalələr), Bakı, Nurlan, 2004, səh.14

Yusif Vəzir Çəmənəminli: bibliografiya /tərt. ed.: M.Vəliyeva, L.Şirinova,
G.Misirova;elmi red. K.Tahirov; red. G.Səfərəliyeva.- Bakı, 2017.- 248 s. s.13-14

«Фетх Али шах и его дочери», Исторический очерк Адольфа Берже, Тифлис 1860 гг.

АКАК, Тифлис, 1878,. – т. VII, с. 642 — 644, № 618. Записка о переселении армянъ
изъ Персїи въ наши области. А.Ҡрибодовун ҟр. İ.Paskeviçə məktubu Türkmənçay müqaviləsi
XV maddə əsasında (1828).

АКАК, Тифлис, 1869. – Т.III, с. 329, 330. № 600. Мəlik Cimsид Şahnəzərovун
general-mayor Nesvetayevə məktubu.

АКАК, Тифлис, 1868. – Т.II, s. 702-705, N.1436. Kürəkçay müqaviləsi, Кн. Sisianovun
22may 1805-ci il tarixli 19 saylı məruzəsi.

Берже А. П. Фетх-али-Шах и его дети, Исторический очерк, Тифлис, 1860 г.
Elektronresurs / URL: <https://cutt.ly/MwwgsSAU>

Гюлистан-и Ирам. — Б.: Элм, 1991. — 304 с., / Kara-bagh // E.J. Brill’s First
Encyclopaedia of Islam 1913—1936 /— Brill, 1987. — Vol. IV. — səh. 727.

FOR AUTHORS

Scientific-theoretical content of the journal:

* To publish articles on the history of development of science, discoveries and inventions, modern scientific achievements, history of science and relevant problems of science studies in the world, including Azerbaijan.

Aim of the Journal:

* Presenting and promoting the researches of Azerbaijani scientists on the history of science and scientific studies at the international level,

* Studying the experience of world scientists in the field of history of the science and science of science, to exchange experience and cooperate with foreign and Azerbaijani scientists in this field.

* Access to the database of international scientific journals (Web of Science, Scopus, ISI, ISSM, ESSM, etc.).

Main objectives of journal:

* To publish the results of scientific research of Azerbaijani and foreign scientists in accordance with the profile of the journal;

* To give an overview of researches on the history of science and methodology of science;

* To provide methodological assistance to research projects;

* To provide scientific and methodological assistance to the educational process of high schools of Azerbaijan and foreign countries in the field of history of science and science of science;

* To intensify the exchange of information, methodological and other intellectual resources for the development of more effective research in the history of science and science of science;

* To professionally review works on the history of science and science of science, as well as to study the user's attitude;

Sections of the Journal:

* History of natural sciences

* History of exact and technical sciences

* History of humanities and social sciences

* Source studies and historiography of the history of science

* Theory and methodology of the history of science

The journal is open for collaboration with all scientists and researchers abroad who are engaged in this field.

The manuscripts of scientists and researchers, scientific and pedagogical workers, which have not been published before, are acceptable for publication in the journal.

The manuscripts should be written in Azerbaijani and other Turkic languages, English, Russian.

All published research articles in this journal have undergone rigorous anonymous review by independent expert reviewers.

All manuscripts with two positive blind review will be accepted by the Editorial Board of the Journal. The paper for publication in the journal will be sent to the authors via e-mail.

The Journal is published twice a year. The special issue of journal is also possible.

It is important for the author to add ORCID ID.

About: <https://info.orcid.org/what-is-orcid/>

It is important for the author to add UDC

About: https://en.wikipedia.org/wiki/Universal_Decimal_Classification

Articles must be clearly presented and have a certain target of readers. The paper should be with a length not exceeding 6,000 characters .

The article should be consisted of Introduction, Main Text (with subtitles), Conclusion and References. Keywords and abstracts in three languages is needed.

The abstract should be a single paragraph of not less than 250 words, clearly stating the objective of the paper.

The paper can be submitted either via e-mail (jhsss.hs.anas@gmail.com) or flash drives.

Manuscripts that do not comply with the above-mentioned guidelines will be considered as non-admissible by the Editorial Board!

Manuscripts should be:

-submitted in Ms Word («.doc», «.docx»);

-formatted in Times New Roman 12 pt., 1.15 spacing and with margins Top and Bottom: 2 cm, Left: 3 cm, Right: 1 cm;

The title should include the title of the Paper, the author's name, and information, an abstract and keywords.

The title of the article should be formatted in Bold, Uppercase and Align Centre.

An asterisk (*) should be added to the author's name, and the author's academic degree, affiliation and e-mail address should be indicated below.

Any pictures or images to be used in the paper should be submitted to the journal as a single separate JPG or JPEG file and should not exceed 10x20 cm in size. Quality image is preferred. References to figures and tables are important.

The citation should be given at the end of the paper in APA Citation 7th Edition.

Example: (*surname of author, year: page*) – (*Richard, 2022: 200*).

About APA 7th Referencing: <https://thinpo.com/bilim/apa-7-yazim-kurallari-ile-makale-yazimi-ve-kaynakca/>

<http://acikkaynak.bilecik.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11552/1026/ORCID%20Bilgi%20Notu.pdf?sequence=4&isAllowed=y>

Referencing for Books:

Blase, J. (1991) *The politics of Life in Schools: Power, Conflict and Cooperation*. London: Sage Publications.

Referencing for Edited Books:

Gupta, R. (Ed.) (2003) *Remote Sensing Geology*. Germany: Springer-Verlag.

Referencing for Chapters in Edited Books:

Newman, W. R. (2013) 'Medieval Alchemy' in Lindeberg, D. C. and Shank, M.H. (eds.) *The Cambridge History of Science, Volume 2*. New York: Cambridge University Press.

Referencing for Journals:

O'Reilly, C. A. and Roberts, K. H. (1977) 'Task Group Structure, Communication and Effectiveness in Three Organizations', *Journal of Applied Psychology*, 62 (6), pp. 674-681.

Referencing for Journal Articles: online/electronic

Wang, F., Maidment, G., Missenden, J. & Tozer, R. (2007) The novel use of phase change materials in refrigeration plant. Part 1: Experimental investigation. *Applied Thermal Engineering*. 27 (17–18), 2893–2901. Available from: DOI:10.1016/j.applthermaleng.2005.06.011. [Accessed 15th June 2016].

or

Read, B. (2008) Anti-cheating crusader vexes some professors. *Chronicle of Higher Education*. 54 (25). Available from: <http://global.factiva.com/> [Accessed 5th August 2016].

Referencing for Newspaper:

Rosenberg, G. (1997, March 31). *Electronic Discovery Proves an Effective Legal Weapon*. *The New York Times*, p. D5.

For more information visit: <https://jhsss.net/>

Copyright ©2021 by the Institute History of Science, National Academy of Science Azerbaijan.

All rights reserved

MÜƏLLİFLƏR ÜÇÜN

Jurnalın elmi-nəzəri məzmunu:

* Dünyada, o cümlədən Azərbaycanda elmin inkişaf tarixi, kəşflər və ixtiralar, müasir elmi nailiyyətlər, elm tarixi və elmsünaslığın aktual problemləri ilə bağlı məqalələri dərc etmək;

Jurnalın məqsədi:

* Azərbaycan alimlərinin elm tarixi və elmsünaslığa dair tədqiqatlarını beynəlxalq səviyyədə təqdim və təbliğ etmək,
* dünya alimlərinin elm tarixi və elmsünaslıq sahəsində təcrübələrini öyrənmək, sözügedən sahə üzrə xarici ölkə və Azərbaycan alimləri ilə qarşılıqlı təcrübə mübadiləsi aparmaq və əməkdaşlıq etmək.

* beynəlxalq elmi jurnalların bazasına (Web of Science, Scopus, ISI, İSSM, ESSM və s.) daxil olmaq.

Jurnalın başlıca vəzifələri:

* jurnalın profilinə uyğun olaraq, Azərbaycanın və xarici ölkə alimlərinin elmi-tədqiqat işləri barədə oxucuları məlumatlandırmaq --nəticələrini dərc etmək;

* elm tarixi və elmsünaslığın metodologiyasına dair tədqiqatların icmalını vermək;

* elmi-tədqiqat layihələrinə metodiki yardım etmək;

* Azərbaycanın və xarici ölkələrin ali məktəblərinin elm tarixi və elmsünaslıq istiqamətləri üzrə tədris prosesinə elmi-metodiki yardım etmək;

* elm tarixi və elmsünaslığın daha effektiv tədqiqinin inkişafı üçün informasiya, metodiki və digər intellektual ehtiyatların mübadiləsini təşkil etmək;

* elm tarixi və elmsünaslığa dair əsərləri peşəkar səviyyədə rəyləşdirmək, eyni zamanda oxucu münasibətini araşdırmaq;

Jurnalın bölmələri:

* Təbiət elmləri tarixi

* Dəqiq və texniki elmlər tarixi

* Humanitar və ictimai elmlər tarixi

* Elm tarixinin mənbəşünaslığı və tarixşünaslığı

* Elm tarixinin nəzəriyyəsi və metodologiyası

* Elmsünaslıq və sosial elmlər

Ətraflı məlumat üçün ziyarət edin: <https://jhsss.net/>

Jurnal bu sahə ilə məşğul olan bütün alim və tədqiqatçılarla əməkdaşlıq üçün açıqdır.

Jurnalda nəşr olunmaq üçün alim və tədqiqatçıların, elmi və pedaqoji işçilərin əvvəllər heç yerdə çap olunmamış məqalələri qəbul edilir.

Məqalələr Azərbaycan və digər türk dillərində, ingilis, rus dillərində təqdim edilə bilər.

Bütün məqalələr jurnalın redaksiya heyəti tərəfindən yoxlanaraq nəzərdən keçirilir. Redaksiya heyətinin təqdim olunan məqalənin jurnalda dərc olunması üçün qəbul edilməsi qərarı müəlliflərə elektron poçt vasitəsilə göndərilir.

Jurnal ildə 2 dəfə nəşr olunur. Jurnalın xüsusi buraxılışının da nəşri mümkündür.

Müəllifin ORCID ID göstərməsi vacibdir.

Məlumat: <https://info.orcid.org/what-is-orcid/>

Müəllifin UOT indeksi göstərməsi vacibdir.

Məlumat: https://en.wikipedia.org/wiki/Universal_Decimal_Classification

Məqalənin təqdim edilməsi qaydası

Məqalələr aydın şəkildə təqdim edilməli və müəyyən oxucu hədəfinə malik olmalıdır. Təvsiyə olunan məqalənin həcmi 6000 sözdən çox olmamalıdır.

Müəlliflər məqalənin aşağıdakı ümumiləşdirilmiş quruluşuna əməl etməlidirlər: Başlıq, Giriş, Əsas mətn (yarımbaşlıqlarla birlikdə), Nəticə və İstifadə edilmiş ədəbiyyat.

Xülasə 250 sözdən az olmamalı və məqalənin əsas məzmununu əhatə etməlidir.

Məqalə ya e-mail ilə (jhsss.hs.anas@gmail.com) ya da elektron daşıyıcıda təqdim oluna bilər.

Təqdim olunan məqalə:

- Ms Office Word formatında (“doc”, “docx”) olmalıdır;
  - Times New Roman şrifti ilə yığılmalıdır. Şriftin ölçüsü 12 (on iki) punto, sətir aralığı 1.5 interval müəyyən edilir;
  - Sənədin kənarları yuxarı və aşağıdan 20 (iyirmi) mm, soldan 30 (otuz) mm, sağdan isə 10 (on) mm olmalıdır.
- Başlıq hissədə məqalənin başlığı, müəllifin adı, xülasə və açar sözlər yer almalıdır.
- Məqalənin başlığı böyük hərflə qalın şriftlə verilməli və ortada yer almalıdır.
- Müəllifin adına (*) ulduz işarəsi əlavə olunmalı və aşağıda müəllifin elmi adı və dərəcəsi, işlədiyi yer və e-mail ünvanı qeyd olunmalıdır.
- Məqalə mətnini müşayiət edən hər hansı bir illüstrasiya (şəkillər, rəsmlər, fotosəkillər) JPG və ya JPEG formatında ayrı sənədlər şəklində jurnala təqdim edilməli və 10x20 sm-dən çox olmamalıdır. İllüstrasiyalı materialların keyfiyyəti arzuolunandır. Rəqəmlər və ya cədvəllərin alt yazıları tələb olunur.

Məqalə APA 7 istinadlama sistemi əsasında tərtib olunmalıdır.

Nümunə: (müəllifin soyadı, nəşr ili: səhifə) – (Mirzəbəyova, 2022: 154)

APA 7 üçün əlavə məlumat <https://thinpo.com/bilim/apa-7-yazim-kurallari-ile-makale-yazimi-ve-kaynakca/>.

Kitablarda:

Blase, J. (1991) *The politics of Life in Schools: Power, Conflict and Cooperation*. London: Sage Publications.

Redaktə olunmuş kitablarda:

Gupta, R. (Ed.) (2003) *Remote Sensing Geology*. Germany: Springer-Verlag.

Redaktə olunmuş kitablarda başlıqlarda:

Newman, W. R. (2013) ‘Medieval Alchemy’ in Lindeberg, D. C. and Shank, M.H. (eds.) *The Cambridge History of Science, Volume 2*. New York: Cambridge University Press.

Jurnallarda:

O’Reilly, C. A. and Roberts, K. H. (1977) ‘Task Group Structure, Communication and Effectiveness in Three Organizations’, *Journal of Applied Psychology*, 62 (6), pp. 674-681.

Elektron jurnallarda:

Wang, F., Maidment, G., Missenden, J. & Tozer, R. (2007) The novel use of phase change materials in refrigeration plant. Part 1: Experimental investigation. *Applied Thermal Engineering*. 27 (17–18), 2893–2901. Available from: DOI:10.1016/j.applthermaleng.2005.06.011. [Accessed 15th June 2016].

or

Read, B. (2008) Anti-cheating crusader vexes some professors. *Chronicle of Higher Education*. 54 (25). Available from: <http://global.factiva.com/> [Accessed 5th August 2016].

Qəzetlərdə:

Rosenberg, G. (1997, March 31). *Electronic Discovery Proves an Effective Legal Weapon*. *The New York Times*, p. D5.

Yuxarıdakı tələblərə uyğun tərtib edilməyən məqalələr redaksiya tərəfindən baxılmayacaqdır!

***Copyright ©2021 by the Institute History of Science, National Academy of Science Azerbaijan.
All rights reserved***

ДЛЯ АВТОРОВ

Научно-теоретическое содержание журнала:

* Публикация статей по истории развития науки, открытиям и изобретениям, современным научным достижениям, истории науки и связанным с ней проблемам науковедения в мире, включая Азербайджан;

Цель журнала:

* Презентация и пропагандирование исследований азербайджанских ученых по истории науки и научных исследований на международном уровне.

* Изучение мирового опыта ученых в области истории науки и науковедения, обмен опытом и сотрудничество между зарубежными и азербайджанскими учеными в данной области.

* Доступ к базе данных международных научных журналов (Web of Science, Scopus, ISI, ISSM, ESSM, etc.).

Основные задачи журнала:

* Информировать читателей об итогах научно-исследовательских работ ученых Азербайджана и зарубежных стран в соответствии с профилем журнала;

* Предоставлять обзоры исследований по методологии истории науки и науковедения;

* Обеспечивать методологическую помощь для научно-исследовательских проектов;

* Обеспечивать научную и методологическую помощь образовательному (учебному) процессу в высших учебных заведениях Азербайджана и зарубежных странах в области истории науки и науковедения;

* Организовать обмен информационными, методологическими и другими интеллектуальными ресурсами, в интересах развития более эффективных исследований в истории науки и науковедении;

* Составлять обзор работ по истории науки и науковедению, а также изучать мнение читательской аудитории;

Разделы журнала:

* История естественных наук

* История точных и технических наук

* История гуманитарных и общественных наук

* Источниковедение и историография истории науки

* Теория и методология истории науки

* Науковедение и социальные науки

Для получения дополнительной информации посетите <https://jhsss.net/>

Журнал открыт для сотрудничества со всеми заинтересованными учёными, которые ведут исследования в этом направлении.

Журнал принимает ранее не публиковавшиеся статьи учёных и исследователей, научных и педагогических сотрудников.

Статьи могут быть представлены на азербайджанском, турецком, английском и русском языках.

Все статьи рецензируются редакционной коллегией журнала. Решение редколлегии о принятии представленной статьи к публикации в журнале направляется авторам по электронной почте.

Журнал выходит два раза в год. Также в течении года возможен выпуск специального номера журнала.

Обязательным является представление автором ORCID ID.

Информация: <https://info.orcid.org/what-is-orcid/>

Обязательным является представление автором УДК статьи.

Информация: https://en.wikipedia.org/wiki/Universal_Decimal_Classification

Порядок представления статьи

Статьи должны быть четкими и целенаправленными. Объем рекомендуемой статьи не должен превышать 6000 знаков.

Авторы должны придерживаться следующей обобщенной структуры статьи: название, введение, основной текст с подзаголовками, заключение, список литературы. Необходимы ключевые слова и аннотации на трех языках.

Аннотация представляет собой краткий обзор (не менее 250 слов) содержания работы и указывает на ключевые проблемы, к которым обращается автор, на подход к этим проблемам и на достижения автора в их решении.

Статья может быть представлена как по электронной почте (jhsss.hs.anas@gmail.com), так и на различных электронных носителях.

Представляемую к публикации в журнале статью необходимо оформить по предлагаемому образцу:

- Набор текста осуществляется в редакторе MS Word (формат файла «.docx», «.doc»);
- Шрифт – Times New Roman, размер шрифта основного текста – 12, интервал – 1,5, параметры полей: верхнее и нижнее - 2 см, левое - 3 см, правое – 1 см;
- Титульная часть статьи должна включать в себя: название статьи, имя автора, аннотация, ключевые слова;
- Заголовок статьи должен быть форматирован следующим образом: жирный шрифт, верхний регистр, расположение по центру.
- К имени автора должна быть добавлена звездочка (*), и ниже должны быть указаны учёная степень, наименование организации, электронный адрес;

Иллюстрации любого характера (рисунки, чертежи, фотографии), сопровождающие текст статьи, должны быть предоставлены журналу в качестве отдельных файлов в форматах JPG or JPEG и не должны превышать размер 10x20 см. Желательно хорошее качество иллюстрирующих материалов. Подписи к рисункам или таблицам обязательны.

ЦИТИРОВАНИЕ

Ссылки должны быть расположены в конце статьи согласно стандарту APA Citation 7th Edition.

Образец: *(фамилия автора, год издания: стр.) – (Richard, 2022: 200).*

Дополнительная информация для APA 7: <https://thinpo.com/bilim/apa-7-yazim-kurallari-ile-makale-yazimi-ve-kaynakca/>

<http://acikkaynak.bilecik.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11552/1026/ORCID%20Bilgi%20Notu.pdf?sequence=4&isAllowed=y>

Ссылки для книг:

Blase, J. (1991) *The politics of Life in Schools: Power, Conflict and Cooperation*. London: Sage Publications.

Ссылки на отредактированные книги:

Gupta, R. (Ed.) (2003) *Remote Sensing Geology*. Germany: Springer-Verlag.

Ссылки на главы в отредактированных книгах:

Newman, W. R. (2013) 'Medieval Alchemy' in Lindeberg, D. C. and Shank, M.H. (eds.) *The Cambridge History of Science, Volume 2*. New York: Cambridge University Press.

Ссылки для журнала:

O'Reilly, C. A. and Roberts, K. H. (1977) 'Task Group Structure, Communication and Effectiveness in Three Organizations', *Journal of Applied Psychology*, 62 (6), pp. 674-681.

Ссылки для электронных журналов:

Wang, F., Maidment, G., Missenden, J. & Tozer, R. (2007) The novel use of phase change materials in refrigeration plant. Part 1: Experimental investigation. *Applied Thermal Engineering*. 27 (17–18), 2893–2901. Available from: DOI:10.1016/j.applthermaleng.2005.06.011. [Accessed 15th June 2016].

or

Read, B. (2008) Anti-cheating crusader vexes some professors. *Chronicle of Higher Education*. 54 (25). Available from: <http://global.factiva.com/> [Accessed 5th August 2016].

Ссылка для газеты:

Rosenberg, G. (1997, March 31). *Electronic Discovery Proves an Effective Legal Weapon*. *The New York Times*, p. D5.

Статьи, оформленные с нарушением настоящих требований, редакцией не рассматриваются!

Copyright ©2021 by the Institute History of Science, National Academy of Science Azerbaijan.

All rights reserved